

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
HUMANITARINIŲ MOKSLŲ FAKULTETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS KATEDRA

Justina Juškaitė

**LŪŽIO IDĖJOS IR LAISVĖJIMO PERSPEKTYVA 1988–1991 METŲ
LIETUVIŲ KULTŪROS ALMANACHUOSE**

Magistro baigiamasis darbas

Literatūros ir spaudos studijų programa, valstybinis kodas 621Q20006
Literatūrologijos studijų kryptis

Vadovė doc. dr. Asta Gustaitienė

(parašas)

(data)

Apginta prof. dr. Ineta Dabašinskienė

(parašas)

(data)

Kaunas, 2015

Turinys

Lūžio idėjos ir laisvėjimo perspektyva 1988–1991 metų lietuvių kultūros almanachuose (santrauka)	3
The Ideas of Fracture and the Prospect of Liberation in Lithuanian Cultural Almanacs, 1988–1991 (summary).....	4
ĮVADAS	5
1. SANTYKIS TARP TEKSTO IR KONTEKSTO	12
1.1. Pierre'o Bourdieu literatūros lauko samprata.....	12
1.2. Literatūros kūrinys ir kontekstas	14
2. KULTŪRINIAI ALMANACHAI 1988–1991 METŲ LIETUVIŲ LITERATŪROS LAUKE ...	17
2.1. Kultūrinė periodika 9–10 dešimtmečio sociokultūriniame lauke.....	17
2.2. Literatūrologai Loreta Jakonytė ir Mindaugas Kvietkauskas apie Atgimimo laikų kultūros, literatūros almanachus	21
2.2.1. Požiūris į respublikinius almanachus	21
2.2.2. Regioninių almanachų vertinimas	23
2.3. Kultūrinių almanachų manifestai.....	24
2.4. Sąmonės laisvėjimas.....	31
2.4.1. Literatūrinis sąmoningumas necenzūruotame / cenzūruotame kūrinyje	31
2.4.2. Publicistiniai svarstymai apie kūrybą.....	34
2.4.3. Istorinis, dokumentinis pažinimas skatinantis mąstymo laisvėjimą.....	35
2.4.4. Autentiška, kančią liudijanti kūryba.....	37
3. REGIONINIAI ALMANACHAI: „VARPAI“, „BALTIJA“	41
3.1. Regioninių leidinių „Varpai“ ir „Baltija“ literatūriniai manifestai.....	41
3.2. Kūrėjas nelaisvės / laisvės sąlygomis.....	45
3.3. Sunkus vadavimasis iš melo	49
IŠVADOS.....	53
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	56

Lūžio idėjos ir laisvėjimo perspektyva 1988–1991 metų lietuvių kultūros almanachuose

Santrauka

Magistro darbe analizuotos lūžio idėjos ir laisvėjimo perspektyva 1988–1991 metų lietuvių kultūros almanachuose. Tokią temą pasirinkti paskatino tai, kad nemažai istorikų, sociologų, filosofų, kultūros istorikų, literatūrologų tyrinėtose Lietuvoje Nepriklausomybės perversmo, Sąjūdžio laiku vykę literatūros lauko permainų procesai, vertybinių nuostatų pasikeitimai, pakitę požiūriai į rašytojus, kūrybą, kultūrinę spaudą, tačiau kompleksiskai, sociokultūriniu aspektu įvykęs lūžio momentas, laisvėjimo perspektyva, pasikeitusios idėjos, vertybės 1988–1991 metų lietuvių kultūros almanachuose mažai analizuotos. Išsamiau šio laikotarpio kultūros almanachus tyrinėjo literatūrologai L. Jakonytė, M. Kvietkauskas. Kiti literatūros tyrinėtojai istorikai, rašytojai (E. Baliutytė, V. Kubilius, L. Peleckis-Kaktavičius, S. Geda) pavienius leidinius aptardavo Atgimimo laikotarpio kultūros, literatūros kontekste. Todėl darbe sistemingai analizuojami 1988–1991 metais leisti kultūros almanachai, išryškinant juose bendras to meto tendencijas, prasidedančio laisvėjimo, permainų momentus.

Tikslui pasiekti kelti tokie uždaviniai: teorinėje darbo dalyje apžvelgti ir pristatyti aktualiausius mokslininkų Pierre'o Bourdieu, Dominique Maingueneau, Pierre'o Barberr'o teorinius svarstymus; pristatyti ir aptarti 1988–1991 metais pasirodžiusius kultūrinius, literatūrinius almanachus, jų atsiradimo aplinkybes, koncepcijas, užimamą vietą literatūros istorijos kontekste; atskleisti centruose („Veidai“, „Atodangos“, „Proskyna“, „Sietynas“, „Regnum“, „Miestelėnai“) ir regionuose („Baltija“, „Varpai“) leistuose almanachuose išryškėjusius svarbiausius permainų momentus, lūžio idėjas.

Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad nemažai 1988–1991 metais leistų kultūrinių almanachų atliko reikšmingą bei išskirtinį vaidmenį to meto Lietuvos Atgimimo laikotarpio kultūros ir literatūros kontekste. Šiame darbe analizuojamuose šaltiniuose atsiskleidė literatūros lauke vykstantys pokyčiai. Kultūros almanachuose aptinkamos reikšmingos lūžio ir permainų idėjos, kurios siejasi su savęs identifikavimo veiksniais, sąmonės laisvėjimu per to meto visuomenės, kultūros, meno ir literatūros refleksijas, kūrybos suvokimą nelaisvės / laisvės sąlygomis, praeities istorijos, kultūros pažinimą, į paviršių keliamas anksčiau uždraustas politinio gyvenimo, rezistencinių kovų, egzodo, tremtinių literatūros temas.

The Ideas of Fracture and the Prospect of Liberation in Lithuanian Cultural Almanacs, 1988–1991

Summary

The ideas of fracture and the prospect of liberation in Lithuanian cultural almanacs, 1988–1991, are analysed in the master thesis. A choice of the theme was encouraged by the fact that the literary field processes and values changes, changes in attitudes towards writers, creation, cultural press, that took place in the time of the Reform Movement of Lithuania and Lithuanian independence process, were investigated by a number of historians, sociologists, philosophers, cultural historians and literary critics, but a complex, socio-cultural aspects turning point moment, the prospect of liberation, changed ideas and values in Lithuanian culture almanacs in 1988-1991 year were poorly analysed. Cultural almanacs of this period had been analysed more comprehensively by literary critics L. Jakonyte and M. Kvietkauskas. Other literary historians, researchers and writers (E. Baliutyte V. Kubilius, L. Peleckis-Kaktaviciusis, S. Geda) had discussed individual publications in the context of Rebirth period cultural and literature. Therefore, the work systematically analyses the cultural almanacs published in 1988-1991, highlighting the general current trends of the time, the starting moments of liberation and changes.

To reach the aim the following objectives were set: to review and present in the theoretical part of the work the most relevant theoretical consideration of such scientists as Pierre Bourdieu, Dominique Maingueneau and Pierre Barberis; to present and discuss the cultural and literary almanacs, which appeared in 1988–1991, the circumstances of their origin, concepts, the place that they take in the context of the literary history; to reveal the most important moments of changes and the ideas of fracture which showed up in the almanacs issued in centres („Veidai“, „Atodangos“, „Proskyna“, „Sietynas“, „Regnum“, „Miestelėnai“) and regions („Baltija“, „Varpai“).

Having analysed cultural almanacs, published in 1988–1991, it became obvious that they played a significant and unique role in context of Lithuanian Rebirth period cultural and literature. This analysis showed the sources revealed changes taking place in the field of literature. In cultural almanacs relevant ideas of fracture and changes were linked to factors of self-identification, liberation of consciousness through society, culture, art and literary reflections of that time, perception of creation under conditions of captivity/freedom, past history, culture knowledge, raised themes that earlier were banned: political life, resistant fights, emigration as well as exiles literary.

IVADAS

Pastarąjį dešimtmetį pasirodė nemažai istorikų, sociologų, filosofų, kultūros istorikų, literatūrologų (A. Ramonaitės ir J. Kavaliauskaitės, A. Navicko, L. Jakonytės, J. Sprindytės, D. Lapkaus, G. Bernotienės, V. Urbono ir kt.) mokslinių darbų, tyrimų, publikacijų skirtų XX amžiaus pabaigos kultūrai, literatūrai, istorijai, analizuojančių Atgimimo meto reiškinius, meninės kūrybos pokyčius. 2015 metais, praėjus dvidešimt penkeriems metams po nepriklausomybės atgavimo, iš kitos perspektyvos galima pažvelgti į ideologiškai angažuotoje visuomenėje kurtą literatūrą, nes naujos metodologinės prieigos kultūros, istorijos, literatūros moksluose, tarpdiscipliniškumo tendencijos, archyvų prieinamumas, periodikos skaitmeninimas, kitų šalių autorių tyrimų pasitelkimas skatina iš naujo permąstyti ir įvertinti sudėtingus XX amžiaus pabaigoje vykusius reiškinius. Pasak poeto M. Martinaičio, šis laikas, o ypač 1988–1993 metai, lietuvių kultūroje, literatūroje buvo nepaprastai įdomūs ir išskirtinai reikšmingi, todėl „liks giliai įsirežę ne vien politikoje, bet ir lietuvių kultūroje, literatūroje ir mene. Šiose srityse nepriklausomybė, kalbos ir kultūros laisvė, galima sakyti, buvo atgauta anksčiau, nei tai padaryta po dviejų metų Kovo 11-osios Aktu“ (2003: 9). Tuo metu kultūroje ir literatūroje tapo svarbios metaforos, simboliai, užuominos, potekstė, o menas jungė, vienijo, telkė intelektines, kultūrinės tautos galias, turėjo galimybę tiesiogiai kreiptis į adresatą, įgavo naujas prasmes, atvėrė kelią į nepriklausomybę, laisvą kalbą ir kultūrą. Į literatūros lauką įsiveržė įvairūs tekstai, kurie anksčiau dėl susiklosčiusių istorinių, politinių aplinkybių, suvaržymų negalėjo būti rašomi ar publikuojami. Atgijo ir iš naujo buvo perspausdinami anksčiau parašyti poezijos, prozos, publicistikos tekstai. Pradėti rašyti naujų idėjų, temų ar Atgimimo nuotaikos įkvėpti veikalai. XX amžiaus pabaiga (1988–1991 metai) – išskirtinis laikas, kada pamažu vaduojamasi iš valstybinės ideologijos, cenzūros, o kultūra ir literatūra ima klostytis visiškai naujomis sąlygomis.

Šiame magistro darbe aktualizuojami 1988–1991 metų kultūriniai įvykiai, laikas, kada Lietuva kovojo dėl Nepriklausomybės, išryškėję pokyčiai literatūros, spaudos lauke. Permainos kultūriniame, literatūriniame gyvenime glaudžiai siejosi su nauju Sovietų Sąjungos vadovo M. Gorbačiovo pradėtu politiniu etapu – 1985 metais paskelbta vadinamąja „perestrojka“. Tuo metu Lietuvoje sustiprėjo suvereniteto bei nepriklausomybės atkūrimo idėjos. Pasak literatūrologės Loretos Jakonytės, ėmė aktyvėti, plėstis publicistikos žanras. Rašytojai prisidengdami „viešumo“ idėja pradėjo atviriau kalbėti apie savo tautos, valstybės rūpesčius. Pamažu, atsargiai viešajame Lietuvos literatūriniame gyvenime pradėjo rodytis išeivijos, tremtinių ir partizanų tematiką atspindintys darbai (2003: 392–393). Rašytojai tampa literatūrinio gyvenimo veikėjais, išsivaduoja

iš sovietmečio ideologijos ir cenzūros. Todėl literatūra tuo metu nepaprastai suaktyvėjo, prasiveržė iki tol nematyto gyvybingumu, rašančiųjų bendruomenės įvairumu, skaitytojų bei kritikų aktyvumu, publikuojamų leidinių gausumu.

Laisvėjanti atmosfera pamažu ėmė atverti naujas galimybes rašytojams, pradėjo aktyvėti, plėstis publicistikos žanras. 1990 metais kovo 11 dieną Lietuvai atgavus Nepriklausomybę, kultūrinės ir literatūrinės spaudos kolektyvinių leidinių tinklas suklesti. Iš naujo leidžiami idėjų, pokyčių paveikti ir įkvėpti žurnalai „Literatūra ir menas“, „Metai“ (1991 m., prieš tai vadinosi „Pergalė“), „Nemunas“, „Vilnius“ (nuo 1989–1994 m., prieš tai žurnalas vadinosi „Litva literaturnaja“). Taip pat atsiranda naujų leidinių: „Šiaurės Atėnai“ (1990 m.), „Krantai“ (1989 m.), „7 meno dienos“ (1992 m.) „Keturi vėjai“ (1990–1991 m.), „Naujoji Romuva“ (1994 m.), „Gimtasis žodis“ (1989 m.), „Naujasis židinys-Aidai“ (1991 m.). Šiuo laikotarpiu literatūrinėje periodikoje įvyksta tam tikras perversmas, lūžis. Besikeičianti situacija, gausioje periodikoje išryškina naujus požiūrius, kryptis, idėjas, temas. L. Jakonytė akcentuoja, kad 1988–1990 metais kultūra labai priartėja prie bendrojo politinio socialinio lauko, spauda tampa bendrų svarstymų apie Lietuvos politinę, ekonominę ir kultūrinę situaciją vieta. Minėtuose leidiniuose į viršų iškeliamos anksčiau uždraustos temos, skelbiamas literatūrinis palikimas, reaguojama į literatūroje vykstančius pokyčius. Leidiniuose plačiau kalbama apie egzodo, tremtinių literatūrą, reflektuojami literatūros pokyčiai, sklandančios idėjos. Rodomas santykis su praeitimi, ankstesniais kultūrinės tapatybės modeliais, o kartu kuriamos naujos laikysenos, ateities vaizdas. Spaudoje skleidžiasi literatūrinės polemikos, kurios daugiausiai siejasi su estetinėmis pažiūromis, rašytojų ir jų kūrinų svarstymais (2003: 409–415, 2005 a: 18). Šie lūžio metais literatūrinėje spaudoje išryškėję reiškiniai, svarstymai liudija apie bandymą susivokti naujoje, besikeičiančioje situacijoje.

1990 metais priimtas Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymas panaikino cenzūrą, įtvirtino pagrindines spaudos laisvės nuostatas, tačiau nepriklausomos spaudos raida prasidėjo anksčiau. Dar iki 1990 metų atkurti, įteisinti ar pradėti leisti oficialiai neįteisinti periodiniai leidiniai, kuriuose buvo reiškiamas nuomonė kultūros, literatūros ir meno klausimais. Tuo metu leidžiami ne tik įvairūs kultūriniai žurnalai, laikraščiai, savaitraščiai, bet reikšmingi tampa almanachai, kurie dažnai ieškojo naujų nišų kultūros, literatūros lauke. Pagyvėjęs literatūrinis gyvenimas išsiskyrė kultūros almanachų gausa. Pasak L. Jakonytės (2003: 396–399), tyrinėjančios šio laikotarpio kultūrinę-literatūrinę spaudą, pasirodo kultūrai, literatūrai svarbūs kolektyviniai leidiniai, almanachai, kaip: „Veidai“ (1985–1990 m.), „Sietynas“ (1988–1991 m.), „Proskyna“ (1989–1996), „Regnum“ (1991–1992 m.), „Svetimi“ (1994 m.), „Įžanga“, (1994 m.), „Atodangos“ (išėjo trys knygos 1988, 1989, 1991 m.), „Miestelėnai“ (išėjo trys knygos 1991. 1995. 1999 m.), regioniniai almanachai – „Varpai“ (1989–2014) ir „Baltija“ (1991–2014). Taigi XX amžiaus

pabaiga pasižymi almanachų gausa. Be to, almanachai dažnai pasklido pakankamai lokaliai, buvo leidžiami nedideliais tiražais miestų ir miestelių literatų draugijų pastangomis.

Šiuo laikotarpiu leisti kultūriniai-literatūriniai almanachai buvo svarbi kultūrinės spaudos dalis. Norint suvokti jų užimamą vietą ir išskirtinumą, reikėtų susipažinti su žodžio almanachas sąvoka, reikšme. Almanachai (lot. almanachus – kalendorius) – kolektyviniai, dažnai periodiškai (arba ne visada periodiškai) pasirodantys leidiniai, kuriuose pateikiama žinių iš įvairių visuomenės veiklos sričių (Girdzijauskas 2001: 372). Prisimenant almanachų atsiradimą, vystymąsi, tapsmą reikėtų paminėti, kad iš pradžių šie leidiniai buvo tarsi kalendoriai, žinynai, metraščiai, apimantys įvairių sričių žinias, vėliau peraugę į tam tikro pobūdžio literatūros kūrinių rinkinius (LLE Žukas 2001: 17; Žurnalistikos enciklopedija 1997: 20; Cuddon 1999: 27–28). Tam tikrų autorių kūrinių, straipsnių įtraukimas į almanachus galėjo būti laikomas prestižo reikalu, mat šie leidiniai sudaromi kitokiu principu nei kiti kultūriniai periodiniai leidiniai. Pastarieji dažniausiai reprezentuoja aktualijas, informacija kultūriniuose periodiniuose leidiniuose yra senstanti, jei tai ne grožiniai kūriniai, o almanachai yra daugiau rašytojų kūrinių, straipsnių, svarstymų rinkiniai, sudaryti teminiu, žanriniu, teoriniu ar kitokiu principu, ir informacija juose laikoma nesenstančia (Knygotyra 1997: 17). Tad galima tvirtinti, kad kultūrinai, literatūriniai almanachai spaudos lauke užėmė pakankamai svarbią vietą, nes jie turėjo išliekamąją kultūrinę, literatūrinę vertę, prisidėjo prie literatūros lauko formavimosi, patys turėjo tam tikros galios, jėgos jį veikti, kurti. Todėl analizuoti 1988–1991 metais pasirodžiusius kultūrinius almanachus prasminga, nes jie padeda pažinti ir suvokti ne tik to meto visuomenėje, kultūroje ir literatūroje įvykusias permainas, bet kartu tai tampa tam tikrą meninį svorį, vertę, tendencijas išreiškiančiais, sukuriančiais kultūriniais-literatūriniais produktais. Be to, toks kultūrinių almanachų tyrimas prisidės prie tuometinio literatūros lauko, diskurso rekonstrukcijos, leis į jį pažvelgti truputį kitu kampu, nes išsamesnių, bendresnių tyrimų šia tema nėra daug. Todėl pasirinktas toks darbo **tikslas** – išanalizuoti kultūros almanachuose 1988–1991 metais išryškėjusius prasidedančio laisvėjimo, permainų momentus. Minėtam tikslui pasiekti keliami keletas **uždavinių**:

1. Teorinėje darbo dalyje apžvelgti ir pristatyti aktualiausius mokslininkų Pierre'o Bourdieu, Dominique Maingueneau, Pierre'o Barberr'o teorinius svarstymus.
2. Pristatyti ir aptarti 1988–1991 metais pasirodžiusius kultūrinius, literatūrinius almanachus, jų atsiradimo aplinkybes, koncepcijas, užimamą vietą literatūros istorijos kontekste.
3. Atskleisti centruose („Veidai“, „Atodangos“, „Proskyna“, „Sietynas“, „Regnum“, „Miestelėnai“) ir regionuose („Baltija“, „Varpai“) leistuose almanachuose išryškėjusius svarbiausius permainų momentus, lūžio idėjas.

Kultūros, literatūros almanachai siejosi su svarbiu Lietuvos istorijos etapu (lūžiu), Atgimimo, Nepriklausomybės metais, sovietinės sistemos žlugimu, Lietuvoje kilusiais visuomeniniais judėjimais, pokyčiais. Iš čia ir kyla šio darbo **problema** – kiek almanachai „Veidai“, „Atodangos“, „Proskyna“, „Sietynas“, „Regnum“, „Miestelėnai“ ir „Baltija“, „Varpai“ savo koncepcija ir kūrybos pobūdžiu buvo svarbūs Atgimimo laikotarpio Lietuvos kultūros, literatūros kontekste to lauko skaitytojui.

Taigi šio darbo **tyrimo objektas** – 1988–1991 metais leistuose kultūros almanachuose išryškėjusios išlaisvėjimo perspektyvos, pokyčių momentai literatūriniame lauke. Tyrimo medžiaga: šešios jaunųjų rašytojų kūrybos almanacho „Veidai“ knygos, trys vertimų almanacho „Atodangos“ knygos, aštuoniolika kultūros almanacho jaunuomenei „Proskyna“ numerių, viena almanacho „Regnum“ knyga, viena almanacho „Miestelėnai“ knyga, penki literatūrinio visuomeninio almanacho „Baltija“ ir trys almanacho „Varpai“ numeriai. Be to, analizuojami dešimt jaunųjų kultūros mėnraščio „Sietynas“ numerių. Nors oficialiai šis leidinys ir nesivadino almanachu, tačiau atitiko šiam leidiniui būdingas savybes. „Sietynas“, kaip ir kiti almanachai, buvo kolektyvinis leidinys, todėl literatūrologai (pvz., L. Jakonytė), kalbėdami apie to meto almanachus, dažnai prie jų priskiria ir pastarąjį leidinį. Nors dėl šio leidinio priskyrimo vienam ar kitam apibrėžimui dažnai kyla neaiškumų.¹

Dauguma kultūrinių almanachų leidžiami prasidėjus permainingoms, atsinaujinimui kultūros, literatūros lauke, sklandant pirmosioms mintims apie laisvę. Idėjų kaitą galima aptikti analizuojamuose leidiniuose, tačiau kyla klausimas, kaip šiems leidiniams pavyko atsiriboti nuo sovietinės ideologijos, jos padarinių. Todėl rašant šį darbą buvo išsikelta **hipotezė**, kad kultūriniuose, literatūriniuose almanachuose rašytojų mintys dar nebuvo visiškai laisvos, priklausė nuo ideologinių reikalavimų, temų, retorikos.

Literatūros kultūrinių almanachų tema nėra daug. Apie 1988–1991 metais Lietuvoje leistus kultūrinius literatūrinius almanachus sistemingiau rašo literatūrologai L. Jakonytė straipsnyje „Literatūrinio gyvenimo metmenys“ (2003: 392–427), Mindaugas Kvietkauskas „Jaunesniųjų rašytojų pasaulėžiūros motyvai“ (2003: 156–180), Vytautas Kubilius knygoje „Literatūra istorijos lūžyje“ (1997:143–144). Apie kai kuriuos almanachus užsimenama E. Baliutytės knygoje „Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000“, „Lietuvių literatūros enciklopedijoje“. „Varpų“ almanachą aptaria L. Jastramskienė straipsnyje „Kai varpų dūžiai sutampa su širdies plakimu“ (2012) ir Leonas Peleckis-Kaktavičius straipsnis „Apie „Jaunystės prie traukinio“ autoriu“

¹ Pavyzdžiui, knygotyros ir dokumentotyros studijų studentė Vaiva Kuodytė savo magistro baigiamajame darbe apie Lietuvos kultūrinę periodiką „Sietyną“ priskiria prie kultūrinių periodinių leidinių ir jį analizuoja kaip mėnraštį. O savo pasirinkimą pagrindžia tuo, kad „Sietynas“ atitinka periodinio leidinio apibrėžimą, jo sudarymo principus ir nėra almanachas ar tęstinis ne visada periodiškai išeinantis leidinys (2009: 9). „Sietynas“ pakankamai periodiškai ėjo 1988–1991 metais, išėjo 10 nr.

(2006). „Veidų“ almanachą aptaria S. Gėda straipsnyje „Veidai ir vaizdai“. Recenziją „Apie „Proskyną“ parašo G.Gabrėnas, (1992: 195).

Darbe pasitelkti šie **metodai**: analitinis, aprašomasis, interpretacinis. Analizuojant kolektyvinius leidinius pasitelkiamas sociokultūrinis matmuo, t. y. literatūros sociologijos, kultūros studijų perspektyvos (sociologinis metodas taikomas analizuojant šaltinius, nes pasitelkiami papildomi diskursai).

Darbe remiamasi prancūzo Pierre'o Bourdieu literatūros sociologijos teorija, kurią 8-ajame dešimtmetyje mokslininkas atnaujina pritaikydamas jai ekonomikos sąvokas. Literatūros sociologija yra tarpdisciplininė sritis, prisitraukianti ne tik istorinį kontekstą, bet ir kitas sritis. Tuo pačiu, jai rūpi ne tik materialinė literatūros produkcija, bet ir simbolinė – sukurta vertė. Be to, ši teorija palanki analizuoti ir vertinti lietuvių literatūros kaitą, sudėtingus XX amžiaus pabaigos įvykius, nes čia pasitelkiami įvairūs kontekstai. Darbe taip pat svarbios prancūzų pragmatikos atstovo Dominique Maingueneau teorinės išvalgos apie literatūros konteksto teoriją bei prancūzo sociokritikos atstovo Pierre'o Barberr'o darbai.

P. Bourdieu sociologijos teorija taikoma kultūrinių almanachų analizavimui, nes tinka juos analizuoti kaip leidinius, sukuriančius vertę, reiškiančius meno, kultūros, literatūros produktą. Ši teorija literatūrą traktuoja kaip vietą, kurioje reiškiasi tam tikras socialumas, leidžiantis susieti autorių gyvenamojo laiko aplinkybes, pasaulėžiūros kitimus su menine kūryba, jos atsiradimo prielaidomis bei užimama vieta literatūros lauke. Remiantis literatūros sociologijos teorijos įrankiais, palanku analizuoti Lietuvos Atgimimo laikotarpį, vertinti literatūros, periodikos pokyčius, nes pasiūlomas platesnis tyrimų objektas, apimantis ne tik periodinius leidinius, bet ir ekonominius aspektus (pasikeitimai rašytojų bendruomenėje, jų kuriamuose kūriniuose, skaitytojų ir kultūros dalyvių elgsenoje ir kt.), kurių meninių tekstų vertę, jų formuojamas idėjas, skaitytojo ugdymą.

Darbe remiamasi lietuvių literatūrologės J. Sprindytės monografija „Prozos būsenos 1988–2005“, literatūrologės, sociologės L. Jakonytės monografija „Rašytojo socialumas“ ir straipsniais, literatūrologų E. Baliutytės naujosios literatūros studija, knyga „Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000“, V. Kubiliaus knyga „Literatūra istorijos lūžyje“, D. Lapkaus studija „Poteksčių ribos. Uždraustos tapatybės devinto dešimtmečio lietuvių prozoje“, kolektyvine monografija „Sąjūdžio ištakų beieškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia“. 1988–2002 metų laikotarpį, jo pradžią išsamiai analizuoja ir pristato sisteminis veikalas „Naujausioji lietuvių literatūra (1988–2002)“.

J. Sprindytės monografijoje „Prozos būsenos 1988–2005“ aptariami intensyvūs septyniolika metų, kai naujovių pliūpsnis, sąmonės sąmyšis bei formų kaita įgavo neregėtą mastą (Sprindytė 2006: 9). Rašant darbą, atkreipiamas didesnis dėmesys į šio laikotarpio pradžią, į greitų pasikeitimų, istorinio lūžio metą, XX amžiaus 9–10 dešimtmečių sandūrą. E. Baliutytės knygoje

„Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000“ apžvelgiamas sovietinis lietuvių literatūros kritikos laikotarpis, pirmojo nepriklausomybės dešimtmečio literatūros kritikos tendencijos ir reiškiniai, kurie taip pat svarbūs ir aktualūs darbe. Reikšmingiausi šios studijos skyriai, kuriuose analizuojamas permainų / lūžio laikotarpis literatūroje, kultūrinėje spaudoje. Darbe naudinga V. Kubiliaus probleminių studijų knyga „Literatūra istorijos lūžyje“, aptarianti lietuvių meninės savimonės bei literatūros pokyčius atgavus nepriklausomybę.

Reikšminga ir naudinga literatūrologo D. Lapkaus studija „Poteksčių ribos. Uždraustos tapatybės devinto dešimtmečio lietuvių prozoje“, kurioje pristatoma postkolonijinė teorija, semiotikos, postsruktūralizmo, kultūrinių studijų derinimu grįsta sovietinės lietuvių literatūros interpretacija. Knygoje analizuojama XX a. 9 dešimtmečio lietuvių proza, mėginama atskleisti poteksčių funkcionavimo būdus, ezopinės kalbos strategijas. D. Lapkaus studijoje atskleidžiamas to meto menininko vaidmuo visuomeniniame gyvenime, stengiamasi suvokti, koks žmogus buvo to laiko kūryboje, daug dėmesio skiriama anksčiau istorikų ir kritikų nutylėtai antisovietinei kūrinų ideologijai ir konkrečių poteksčių reikšmėms 9-ojo dešimtmečio prozos kūrinuose.

Kolektyvinėje monografijoje „Sąjūdžio ištakų beiėškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia“ remiantis socialinių judėjimų teorijomis ir socialinių mokslų metodais mėginama naujai pažvelgti į XX amžiaus 9–10 dešimtmečio sandūroje įvykusias permainas, Sąjūdžio gimimo istoriją. Siekiama atsakyti į klausimą, kaip sovietinėje visuomenėje galėjo kilti šis Sąjūdis, kaip lietuvių tauta nepaisydama dešimtmečius trukusios rusifikacijos sugebėjo išsaugoti tautinį sąmoningumą, tapatybę. Monografijoje reikšmingiausi tie skyriai, kurie aptaria ir analizuoja kultūros ir literatūros reiškinius, menininkų laikysenas, akcentuoja išryškėjusius pokyčius. Taip pat darbe svarbus Knygotyros ir dokumentotyros instituto magistrantės V. Kuodytės baigiamasis darbas „Lietuvos kultūrinė periodika: situacija ir specifika“. Šiame darbe autorė nagrinėja kultūrinės periodikos situaciją ir specifiką Lietuvoje, reikšminga darbo dalis, kurioje autorė analizuoja kultūrinės periodikos raidą iki 1990 m.

Pagrindinės darbe vartojamos **sąvokos, terminai**: „literatūros laukas“, „tekstas“, „literatūrinis manifestas“. Sąvoka „literatūros laukas“, kaip jau minėjome, reiškia pagal savitą logiką, taisykles veikiančią socialinių ryšių sistemą, kuri literatūrą sieja su konkrečiu socialiniu kontekstu. Kita dažnai vartojama sąvoka „tekstas“ reiškia kūrinį / tekstą, kuris žurnale atsiduria tarp literatūros ir publicistikos. „Almanachas“ reiškia Taigi apibendrintai, analizuojant publikuojamus kūrinius pasirenkama „teksto“ sąvoka. Sąvoka „literatūrinis manifestas“ reiškia deklaratyvių, dėmesį patraukiantį, provokuojantį, literatūrinės grupės, leidinio redakcinės komisijos kreipimąsi į skaitytojus.

Darbą sudaro trys dalys. Pirmoje dalyje pristatoma teorinė dalis, literatūros lauko, kūrinio ir konteksto sampratomis paremti Pierre'o Bourdieu, Dominique Maingueneau, Pierre'o Barberr'o

teoriniai svarstymai. Antroje dalyje aptariami 1988–1991 metais leisti svarbiausi kultūriniai, literatūriniai almanachai, jų manifestai, svarbiausios kryptys, reikšmingiausi debiutai, vertimai. Trečiojoje darbo dalyje išryškinamos svarbiausios lūžio idėjos, permainų momentai centruose („Veidai“, „Atodangos“, „Proskyna“, „Sietynas“, „Regnum“, „Miestelėnai“) ir regioniniuose („Baltija“, „Varpai“) leistuose almanachuose. Galiausiai darbo pabaigoje pateikiamos apibendrintos išvados.

1. SANTYKIS TARP TEKSTO IR KONTEKSTO

Svarstant ir mėginat suvokti menininko kūrybą, kūrinį, jo esmę, atsiradimą tam tikru laiku ir tam tikroje vietoje, neišvengiamai susiduriama su kontekstu. Tyrinėjant literatūrą svarbu pažinti literatūros kūrinių sąsajas su istorinėmis, kultūrinėmis, literatūrinėmis atsiradimo aplinkybėmis. Šių kontekstų pažinimas pasitelkus literatūros tyrinėtojų, analitikų įžvalgą padeda aptarti literatūros kūrinį jo „kontekste“. Todėl šiame darbe svarstant XX amžiaus 9–10 dešimtmečio lietuvių spaudos lauką, jame esančius tekstus pasitelkiama literatūros sociologija tirianti, sudėtingą literatūrinių tekstų ir jų socialinių kontekstų persipynimą; sociokritika, traktuojanti literatūros kūrinį kaip komunikacijos aktą, o kontekstą ir tekstą laikanti neatskiriamomis dalimis. Toliau pateikti teoriniai svarstymai, remiamasi prancūzo Pierre'o Bourdieu literatūros sociologijos teorija, prancūzų pragmatikos atstovo Dominique Maingueneau teorinės įžvalgos apie literatūros konteksto teoriją bei prancūzo sociokritikos atstovo Pierre'o Barberr'o darbais.

1.1. Pierre'o Bourdieu literatūros lauko samprata

Darbe remiamasi prancūzo P. Bourdieu literatūros sociologijos teorija, kurią perėmė iš K. Marx'o kolegos, sociologijos teoretiko M. Weber'io ir transformavo į savitą sociologinį modelį, naudodamas ekonomines sąvokas, bet suteikdamas joms naują prasmę 8-ajame dešimtmetyje. Šis laikotarpis suvokiamas, kaip naujas literatūros sociologijos etapas, nes kūrinys imamas traktuoti kaip tam tikra meninė produkcija.

Literatūros sociologija yra tarpdisciplininė sritis, prisitraukianti ne tik istorinį kontekstą, bet ir autorius, ir jų kūrinius. Tuo pačiu, jai rūpi ne tik materialus literatūros produktas, bet ir simbolinė – sukurta vertė. Todėl svarbūs ne tik rašytojai, jų socialinė veikla, profesija, bet ir simbolinės kūrinio vertės kūrėjai, t. y. kritikai, skaitytojai, kolegos (Bourdieu, 2011: 283). Taigi, pasak mokslininko, meno kūriniai suvokiami kaip lauko visumos išraiška, kurioje sutelktos visos lauko galios, struktūros, funkcionavimui būdingi priežastingumai.

Pagrindinė P. Bourdieu literatūros sociologo sąvoka – „laukas“. Lauku gali tapti bet kokia veikla, turinti vidinę struktūrą ir funkcionavimo logiką (kultūra, menas, mokslas, šeima, laisvalaikis, mada, politika). Lauko koncepciją P. Bourdieu iš pradžių atskleidė literatūroje, o tik vėliau pritaikė kitose srityse. Pasak mokslininko, kūriniai yra sukuriami konkrečiame socialiniame lauke, o „literatūros laukas“ reiškia pagal savitą logiką ir taisykles veikiančią socialinių ryšių

sistemą, kuri yra neatsiejama nuo konkreto socialinio konteksto, jo veikiamą, o kartu pakankamai savarankiška ir uždara (Bourdieu 1993: 163). Be to, literatūros laukas visų pirma yra kovos ir jėgų laukas (Bourdieu, Wacquant 2003: 136), kuriame kovojama dėl galios įvardinti, kas yra tikra literatūra, o kas jau nebe. Taigi literatūros laukas yra konkurencinė erdvė, kurioje vyksta nuolatinės grumtynės. Čia yra kovojama dviem kryptimis: siekiama išlaikyti esamą lauko padėtį, tradicijų tęstinumą arba siekiama visa tai pakeisti, transformuoti ir tai asocijuojasi su naujų reiškinių iškilimu (cituojama iš Jakonytė 2005 b:61). Siekiantys išlaikyti esamą literatūros lauko padėtį vadinami „konservatoriais“, siekiantys lauką modifikuoti – „novatoriais“. Šią galią – išlaikyti ar keisti literatūros lauko padėtį suteikia sukauptas „kapitalas“.

P. Bourdieu teorijoje (Bourdieu, Wacquant 2003: 155–156) išskiriamos kelios pagrindinės „kapitalo“ rūšys: „ekonominis“ (tradicškai suvokiamas kaip pinigine ir turtine nuosavybė), „kultūrinis“ (išsilavinimas, žinios), „socialinis“ (individui ar grupei atitenkantis ištekliams, priklausantys tarpusavio santykių tinklui; kalbėsenos, elgsenos įpročiai ir pan.). Teoretikas dar vartoja „simbolinio“ kapitalo sąvoką, kuri galėtų būti tam tikras kitų kapitalo rūšių apibendrinimas, įgyta galia prieš kitus lauko dalyvius, sociokultūrinis prestižas, susikurta reputacija.

Taigi mokslininkas išryškina, kad galia kuriama ir stiprinama „kapitalu“. Teigiama, kad kapitalo rūšys tam tikrame lauke funkcionuoja kaip kovos priemonė ir kaip laimėjimas, suteikiantis kapitalo savininkui galią ir įtaką. Tai leidžia savininkui pasijausti svarbiam, nustatyti, kas yra laukas, kur jo ribos (Bourdieu, Wacquant 2003: 133). Tačiau šio kapitalo vertė gali kisti nepriklausomai nuo jo savininko. Kapitalo nuvertėjimui arba padidėjimui gali pakakti pokyčio bendrame literatūros lauke.

Literatūros lauko dalyviai vadinami „agentais“, kuriais gali būti individai, grupės ar institucijos. Pasak P. Bourdieu, agentai socialiai yra „suvokiami kaip veiklūs, veikiantys nagrinėjamame lauke, kadangi turi reikiamas savybes, leidžiančias jiems būti veiksmingiems, sukelti šiame lauke padarinius“ (Bourdieu, Wacquant 2003: 143). Teoretikas teigia, kad lauko pažinimas, kuriame skleidžiasi agentai, leidžia juos geriau perprast, atskleisti jų požiūrį arba išreikšti užimamą poziciją lauko atžvilgiu.

Kalbėdamas apie veikėjus, mokslininkas (Bourdieu, Wacquant 2003: 157–180) išryškina dar vieną esminę sąvoką – „habitus“, kuri apibūdinama kaip įsitikinimų rinkinys, lemiantis suvokimą, mąstymą, emocijas, poreikius, vaizduotę, motyvus. „Habitus“ yra tarsi socializacijos padarinys, įgytas per patirtį, tačiau tapęs tokia neatsiejama žmogaus dalimi, kad jį galima laikyti antrąja patirtimi. Be to, ši sąvoka apima ne tik racionalų žmogaus elgesį, bet ir nesąmoningą. Taigi sąvoka „habitus“ apima daugybę dalykų, susijusių su žmogumi ir jo suvokiama aplinka, orientavimusi joje, priimamais sprendimais. Literatūroje „habitus“ apima daugybę prielaidų, lūkesčių ir elgsenų, susijusių su kūrybinės veiklos samprata. Tai kaip supratimas, jog rašytojas ar

skaitytojas iš dalies yra savarankiški, tačiau kartu veikia pagal tam tikras taisykles: „*Habitus*“ sąvoka paaiškina tą faktą, kad socialiniai agentai nėra nei išorinių priežasčių sąlygoto dalyko detalės, nei tik vidinių priežasčių veikiamos mažytės monados, vykdančios savotišką tobulai racionalią vidinę veiklos programą. Socialiniai agentai yra *istorijos*, viso socialinio lauko istorijos ir specifiniame lauke sukauptos patirties *produktas* (Bourdieu, Wacquant 2003: 175). „*Habitus*“ sudaro tam tikros struktūros, kurios yra sukauptos per patirtį ar atsirinktos iš visų laukų formuojančių elementų visumos. Taigi ši sąvoka leidžia teigti, kad rašytojai, skaitytojai yra veikiami konkretaus lauko, kuris neatsiejamas nuo tam tikrų aplinkybių, laiko ir vietos pozicijų.

1.2. Literatūros kūrinys ir kontekstas

Panašiu metu, kaip ir P. Bourdieu literatūros sociologijos teorija, atsiranda sociokritikos metodas, savo šaknis taip pat išleidęs Prancūzijoje. Pasak Pierre'o Barberio, sociokritika tekstą visų pirma traktuoja kaip vietą, kurioje reiškiasi tam tikras socialumas, „<...> juk greta literatūros sociologijos, kuriai rūpi ištakos (rašytinio teksto kūrimo sąlygos) ir recepcijos bei vartojimo sociologijos, kuriai rūpi (kokie tekstai skaitomi, kaip jie paplinta, kaip jie aiškinami, kaip jie prigija – kultūroje, mokykloje ar kitur), sociokritika Claude'o Dauchet apibrėžimu <...>, patį tekstą traktuoja kaip vietą, kurioje reiškiasi ir išsipildo tam tikras socialumas“ (1998: 133). Taip pat P. Barberis teigia, kad „sociokritika yra teksto skaitymas, atskleidžiantis, kas šioje keistoje konfigūracijoje yra istoriška, socialu, ideologiška, kultūriška: juk tekstas be tikrovės neegzistuoja, nors tikrovė būtų egzistavusi ir be teksto“ (1998: 133). Taigi tekstas neatsiejamas nuo konteksto, autoriaus, visuomenės, viskas tarpusavyje persipina.

Literatūra yra visuomenės išraiška. Pasak P. Barberio, ši mintis skleidėsi trimis kryptimis: pripažįstant, jog literatūra gali būti įvairi, remiantis visuomeniniu įvairovės pažinimu; aiškinant kiekvieną literatūros kūrinį pasitelkus konkrečias jį lėmusias aplinkybes ir reikmių savitumą; literatūrą traktuojant kaip socialinį reiškinių, neatsiejamą nuo knygų rinkos, spaudos poveikio, leidybos ir sklaidos institucijų (1998: 143). Taigi literatūrą galima traktuoti, kaip visuomenės išraišką kartu istoriškai sąlygotą reiškinių, kuris užima savo vietą greta visų kitų socioistorinio pobūdžio reiškinių bei veiklos būdų.

Darbe svarbios prancūzų pragmatikos² atstovo Dominique Maingueneau teorinės įžvalgos. Šio mokslininko darbai, kaip ir P. Bourdieu, tarpusavyje siejasi, turi panašių teorinių svarstymų apie literatūros sampratą, tekstą ir kontekstą. Knygoje „Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas,

²**Literatūrinė pragmatika** stengiasi susieti tekstą ir kontekstą, rašytojo ir skaitytojo pasaulius, nagrinėti galią, kultūros tradiciją, literatūros leidybą ir platinimą, cenzūrą ir pan. per pragmatinių technikų – implikavimo, prezupozicijos, įtikinimo – priзмę (Jeremy Hawthorn, *Moderniosios literatūros teorijos žinybas*, Vilnius: Tyto alba, 1998, p. 252.).

rašytojas, visuomenė“ D. Maingueneau teigia, kad „kūrinys daugiau nebebus suvokiamas kaip *reprezentacija*, kaip „turinių“ derinys, leidžiantis daugiau ar mažiau tiesioginiu būdu „išreikšti“ ideologijas ar mentalitetus. Kūriniai kalba iš esmės apie pasaulį, tačiau *jų sakymas yra pasaulio, kurį, kaip manoma, jie reprezentuoja, sudėtinė dalis*.<...> Literatūra taip pat yra veikla; *ji ne tik palaiko diskursą apie pasaulį, bet ir valdo savo pačios buvimą tame pasaulyje*. Literatūrinio teksto sakymo sąlygos <...> yra gyvybiškai susijusios su teksto prasme“ (1998: 27). Taigi mokslininkas siekia įtvirtinti sampratą, jog teksto-konteksto visuma negali egzistuoti kaip atskiros dalys, nes jos neišvengiamai susijusios ir įtakoja viena kitą, siejasi su prasmės suvokimu. Siekiama parodyti, kad konteksto išoriškumas yra apgaulinga regimybė, nes, pasak D. Maingueneau, naivu yra kalbėti apie kūrinį tartum jo viduje būtų „tekstas“, o aplink jį „kontekstas“. Todėl „[t]urėtume įsisąmoninti tai, jog kontekstas nėra kūrinio išorėje, tarsi koks apvalkalų luobas, bet tekstas yra kūrinio konteksto valda“ (1998: 31). Taigi tekstas ir kontekstas nedaloma, viena kitą papildanti visuma, o kalbėjimas apie kontekstą reiškia kalbėjimą apie tekstą.

D. Maingueneau, kaip ir P. Bourdieu, kalba apie lauko sampratą ir teigia, kad kontekstas yra literatūrinis laukas, paklūstantis ypatingiems reikalavimams. Pasak D. Maingueneau, įkvėpimo, naujų išpūdžių, patyrimų, jausmų savo kūriniai rašytojas semiasi iš problemiško santykio su literatūros lauku bei visuomene, kuriems jis priklauso. O literatūros kūrinys gimsta iš literatūros lauko įtampos, nes jis atsiranda į save įtraukdamas literatūrinių institucijų jam primestus ritualus, normas, santykius. „Jis gali ką nors pasakyti apie pasaulį, tik perteikdamas vietas, būtinas jo radimuisi, ypatybes, tik įpindamas į savo sakymą problemas, kurias iškelia jo sakymo socialinė įspauda“ (1998: 35–38). Tačiau priklausymas literatūros laukui, anot mokslininko, yra sunkios derybos tarp buvimo vietoje ir „ne-vietoje“ lokalizacija (1998: 36). Šią paradoksalią vietovę autorius pavadina paratopija ir teigia, kad yra tam tikros teksto ir paratropinės autoriaus situacijos sankabos, kurių metu per tam tikras jungtis lingvistiniai ženklai įgyja vertę, leidžia pasakymui įsitvirtinti sakymo situacijoje. Pasak lingvisto, paratropinės sankabos atveju elementai gali būti įvairaus pobūdžio, „*jie priklauso drauge ir kūrinyje reprezentuojamam pasauliui, ir paratropinei situacijai, kuri leidžia tą pasaulį kuriančiam autoriui save apsibrėžti*“ (1998: 171). Autorius išskiria, pavyzdžiui, tokius elementus kaip paratropinės erdvės ir personažai, ar kitus teksto ir konteksto sankabos elementus kaip etosą (kuris atitinka P. Bourdieu terminą „habitus“ suvokiamą kaip pėdsaką tekste), scenografiją (apimančią teksto topografiją ir chronografiją) sukabinančius tekstą ir kontekstą. Taigi D. Maingueneau į tekstą ima žiūrėti kaip į netiesioginį sakymą, apimančią literatūrines institucijas, joms priskiriamus ritualus, normas, santykius, specifišką rašytojo padėtį ir santykį su tikrove bei literatūros lauko struktūrą su rašytojo vieta jame. Svarbus tampa tekstas, tekstinės struktūros, kurios atskleidžia istoriškumą, socialumą, sujungia tekstą ir kontekstą.

Šios teoretikų iškeltos idėjos aktualios, nes padės atskleisti ir suvokti analizuojamo Atgimimo laikotarpio literatūros pokyčius, išryškėjančius kultūriniuose, literatūriniuose almanachuose, leis atpažinti tekstines struktūras, jungiančias / sukabinančias tekstus ir kontekstus. Be to, tai leis geriau pažinti tuometinį literatūros lauką, jo dalyvius, nes leidiniai, jų rengėjai priklauso literatūros laukui, yra agentai, kurie turi galios, kapitalo ir gali kovoti išreikšdami savo poziciją. Šie almanachai, kaip ir kiti tuometiniai leidiniai, savo koncepcijomis atskleidžia, kas yra tikra literatūra, o kas ne, įtvirtina tam tikrą rašytojų ir kūrybos sampratą. Tačiau taip pat (sąmoningai / nesąmoningai) yra veikiami tuometinio literatūros lauko ir kitų aplinkybių, kontekstų.

2. KULTŪRINIAI ALMANACHAI 1988–1991 METŲ LIETUVIŲ

LITERATŪROS LAUKE

Skyriuje pristatomas ir aptariama lietuvių kultūrinė periodika 9–10 dešimtmečio sociokultūriniame lauke, svarbiausi tuo metu leisti ir funkcionavę leidiniai. Aptarus tuometinę literatūrinę periodiką, pristatomi ir analizuojami 1988–1991 metais leisti kultūros almanachai: „Veidai“, „Atodangos“, „Proskyna“, „Sietynas“, „Regnum“, „Miestelėnai“. Šioje darbo dalyje išskiriamos ir aptiriamos kultūrinių almanachų kryptys, koncepcijos, išsikelti uždaviniai, kūrybos pobūdis, svarstoma, kokią vietą leidiniai užėmė to meto kultūrinėje periodikoje. Taip pat pristatomos almanachų redakcinės komisijos, pagrindiniai redaktoriai, bendradarbiai, jų veikla, asmenybės. Apžvelgiami almanachų vertinimai, analizuojami juose išryškėjęs požiūriai. Didelis dėmesys kultūros almanachuose skiriamas permainų momentams, išlaisvėjimo idėjoms, sąmonės, mąstymo pokyčiams. Taip pat pristatomi ir aptariami reikšmingi Vakarų autorių vertimai, svarbiausi literatūriniai debiutai. Analizuojant kultūrinius almanachus didesnis dėmesys skiriamas istorinės ribos jaunųjų rašytojų kūrybos almanachui „Veidai“ (1985–1990 m.), kultūros almanachui jaunuomenei „Proskyna“ (1989–1996), jaunųjų kultūros almanachui / mėnraščiui / žurnalui „Sietynas“ (1988–1991 m.). Mažiau dėmesio skiriama vertimų almanachui „Atodangos“ (išėjo trys knygos 1988, 1989, 1991 m.), po Lietuvos Nepriklausomybės atgavimo pasirodžiusiems kultūros almanachams „Regnum: kūryba ir kriterijai“ (1991–1992 m.), „Miestelėnai“ (išėjo trys knygos 1991, 1995, 1999 m.).

2.1. Kultūrinė periodika 9–10 dešimtmečio sociokultūriniame lauke

Periodikoje iki 1989 metų oficialiame lietuvių literatūriniame gyvenime funkcionavo tik keturi oficialūs literatūriniai leidiniai. Tai buvo savaitraštis „Literatūra ir menas“, einantis nuo 1946 metų, žurnalai „Pergalė“ (nuo 1942 m.), „Nemunas“ (nuo 1967 m.) ir „Litva literaturnaja“ (nuo 1978 m.). Šie leidiniai, kaip ir to meto literatūra, kritika, nebuvo tikrieji literatūrinio gyvenimo subjektai, turėjo atspindėti Komunistų partijos vykdomą politiką, ideologiją, įkūnyti socialinio realizmo idėjas (Baliutyte 2002: 11–30). Minėtuose leidiniuose atsispindėjo to laiko lietuvių literatūrinio gyvenimo tendencijos. Literatūros, meno kritikos žurnale „Pergalė“, jaunatviška dvasia pasižyminčiame „Nemune“, žurnale „Litva literaturnaja“, savaitraštyje „Literatūra ir menas“ buvo skelbiama lietuvių rašytojų kūryba, straipsniai, skirti meno, kultūros, visuomenės gyvenimo

temoms, naujų knygų recenzijos, diskusijos apie literatūros mokslo padėtį ir kt. Tačiau literatūros tekstuose, recepcijose taip pat jau buvo galima išvengti naujo literatūrinio gyvenimo etapo, atsinaujinimo, laisvėjimo ženklų, kurie pradėjo ryškėti dar 9-ojo dešimtmečio viduryje³ besikeičiant SSRS politinei situacijai. Čia pamažu ryškėjo ir pirmųjų atgimimo metų lietuvių literatūros idėjos. Padėtis stipriau ėmė keistis Atgimimo metais, pasikeitus socialinei, politinei situacijai, literatūrinės spaudos laukui.

Literatūros lauko teorija, kaip jau minėjome, siūlo sisteminių požiūrį į kultūrinę veiklą, kiekvieno reiškimo siejimą su socialine aplinka, kontekstu. Tuometinę susiklosčiusią literatūrinės spaudos situaciją galima sieti su visuomenėje, politikoje vykstančiais istoriniais procesais. Anksčiau minėti leidiniai, kaip ir kita to meto oficiali literatūra, dar iki Nepriklausomybės atgavimo turėjo paisyti sovietinės ideologijos, atspindėti Komunistų partijos vykdomą politiką, įkūnyti socialinio realizmo idėjas (Baliutytė 2002: 277). Literatūrinis laukas buvo griežtai reglamentuotas, kontroliuojamas sovietinės valdžios. Buvo nustatomos griežtos sąlygos, kurias atitikę ir su kurioms sutikęs subjektas (rašytojas, kritikas, spaudos leidinys) galėjo tapti tuometinio literatūros lauko dalyviu, agentu. „Legaliai gaminti meną subjektas galėjo tik tapęs jų [kūrybinių sąjungų, pastaba mano – J. J.] nariu. O nariu tapti galėjo tik tas, kuris turėjo ar buvo nusiteikęs siekti marksistinės pasaulėžiūros, t. y. sutiko su instrumentine, taikomąja meno paskirtimi, atviru kūrybos angažuotumu, priėmė meno kaip Komunistų partijos politikos įrankio sampratą“ (Baliutytė 2002: 12). Taigi subjektai pokario metais, iki XX amžiaus devinto dešimtmečio, turėjo paklusti nustatytoms griežtoms valdžios taisyklėms ir sąlygoms vykdytai politinei ideologijai, jeigu norėjo legaliai kurti. Jie nebuvo tikrieji literatūrinio gyvenimo subjektai, nes turėjo vykdyti nustatytus reikalavimus, paklusti Komunistų partijos politikai. Buvo tokių literatūros lauko dalyvių, kurie rašė ir kūrė ne savo noru, ne apie tai, ką būtų norėję, ne savo kalba arba tokių, kurie vykdė, kartojo iš valdžios gaunamus reikalavimus, tačiau rinktis ir būti nesunaikintam galimybės nebuvo (Baliutytė 2002: 30). Kitokia literatūros lauko padėtis ėmė ryškėti besikeičiant socialinei aplinkai, istorijos procesams. Lietuvai kovojant dėl Nepriklausomybės, pamažu atgaunama laisvė, literatūra įgauna naujų pozicijų, reikšmių, funkcijų. Keičiasi ir periodinės spaudos situacija.

Literatūrinė spauda 1988–1990 metais labai pagyvėja, priartėja prie politikos, tampa erdve, kurioje svarstomi Lietuvos politiniai, ekonominiai, kultūriniai klausimai. L. Jakonytės teigimu, pokyčiai atsispindėjo „Literatūros ir meno“ savaitraštyje, kuriame imtos gvildenti tuo metu labai aktualios kultūros, politikos, visuomenės temos. Savaitraštyje į paviršių keliamos anksčiau uždraustos temos, susijusios su politiniu gyvenimu, egzodo, tremtinių literatūra, reflektuojami literatūros procesai, rodomas santykis su praeitimi, svarstomos ateities galimybės. Leidinys tampa

³ 1986 metais „Pergalėje“, 12 numeryje išspausdinta Romualdo Granausko apysaka „Gyvenimas po klevu“, kuri pasak L. Jakonytės tapo ryškiausiu 1987-ųjų literatūrinio gyvenimo įvykiu, iššaukusiu gyvą skaitytojų ir kritikų diskusiją, pasakiusia daug tiesos apie gyvenimą (2003: 392).

labai populiarius, 1990 metais jo tiražai pasiekia didžiausias apimtis (2003: 409–410). Taigi savaitraštis pamažu keičiasi, „auga“, atsisako sovietinės ideologijos, išauga iki nepriklausomas pažiūras, savo nuomonę ir poziciją reiškiančio leidinio statuso, kuriame pateikiama svarbiausia informuoja apie kultūrinio gyvenimo įvykius, sklandančias idėjas.

Nuo 1991 metų vietoj „Pergalės“ leidžiamas mėnesinis „Metų“ žurnalas, kuris pirmiausiai skiriamas dabarties rašytojų kūrybai, recenzijoms, literatūrologiniams straipsniams bei diskusijoms (Jakonytė 2003: 410). Taigi šis leidinys atgimsta ir išsiskiria tuo, kad be originaliosios, verstinės grožinės literatūros, literatūrologų darbų, knygų recenzijų čia, pasak lituanisto, vertėjo R. Glinskio, sistemingai publikuojama pradedančių autorių kūryba, paskelbiama daug tremties ir rezistencijos memuaristikos, skiriama vietos sovietinio literatūros proceso įvertinimui, kintančių visuomenės vertybių analizei (LLE 2001: 324).

Kultūrinis žurnalas „Nemunas“ taip pat prisitaiko prie pokyčių. Leidinys sutelkia dėmesį į jaunimo auditoriją, publikuoja literatūrinius debiutus, skelbia daug publicistikos, menotyrinių straipsnių, užsienio literatūros vertimų (Jakonytė 2003: 410). Galiausiai žurnalas „Litva literaturnaja“ 1989 metais pakeičia pavadinimą, žurnalas pradeda vadintis „Vilnius“ (egzistuoja iki 1994 m.). Šis leidinys ir toliau publikuoja rašytojų kūrybą, literatūros kritikos straipsnius, fiksuoja literatūros procesus, šiek tiek reprezentuoja Lietuvos rusų literatūrą.

1990 metais pradėtas leisti kultūros ir literatūros savaitraštis „Šiaurės Atėnai“. Leidinys išsiskiria intelektualumu, atvirumu Lietuvos ir pasaulio kultūrai. Spausdinami įvairūs straipsniai, susiję su kultūra, filosofija, menu, religija, literatūra, ryški eseistinė kryptis. Svarbus žurnalas „Kultūros barai“, kuris eina nuo 1956 metų. Leidinys be bendresnio pobūdžio informacijos nemažai dėmesio skiria ir literatūrai. Kultūrinis žurnalas „Krantai“, einantis nuo 1989 metų, taip pat svarbus, nes čia skelbiamos vertimų publikacijos, kultūros, filosofijos, literatūros straipsniai.

Svarbu paminėti tokius literatūrai reikšmingus žurnalus kaip „7 meno dienos“ (eina nuo 1992 m., čia glaustai informuojama apie naujausius dailės, muzikos, teatro, kino, literatūros įvykius), „Naujasis židinys-Aidai“ (1991 m. intelektualai katalikai sumanė leisti tarpukario „Židinio“ tąsą „Naująjį židinį“, o 1992 m. susijungę iševijoje „Židinio“ tradiciją tęsė „Aidai“), iševijos leidinį, įsiliejusį į Lietuvos kultūrinį, literatūrinį gyvenimą – „Metmenys“ (nuo 1959 m. iševijoje leidžiamas) ar 1994 metais atgaivintą žurnalą „Naujoji Romuva“. Minėtinas ir specifinę auditoriją orientuotas, tačiau neabejotinai svarbus literatūrinei savimonei literatūros mokytojams skirtas „Gimtojo žodžio“ (eina nuo 1989 m.) žurnalas. L. Jakonytė užsimena, kad būta visiškai dirbtinių bandymų rekonstruoti tarpukario gyvenimą, tai iliustruotų „Keturių vėjų“ (1990–1991 m.) žurnalo gaivinimas (2003: 413).

Sovietinė okupacija smarkiai pakeitė periodinės spaudos ir knygų leidybos padėtį Lietuvoje. Oficialioje visuomeninėje ir netgi asmeninėje erdvėje neliko vietos kitai nuomonei,

mąstymui, naujoms idėjoms. Uždraudus religinę, tautinę, antitarybinę, valdžiai neįtikusią literatūrą, spaudą, oficialiame gyvenime egzistavo vos keletas leidinių. Tačiau siekis laisvai reikšti mintis, idėjas neišnyko, todėl pradėjo formuotis reiškinys, istoriografijoje vadinamas – savilaida. Šį terminą Vilma Vasiliauskaitė monografijoje „Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida (1972–1989)“ įvardija kaip antisovietinę, antivalstybinę, nelegalią, neleistiną, necenzūruotą, nelicencijuotą pagrindžio spaudą, spausdintus tekstus pasirodžiusius be valstybinių cenzūros institucijų leidimų (2006: 9–10).

Monografijoje autorė pateikia savilaidos klasifikaciją, išskiria tokias kryptis kaip: 1) religinė, 2) pilietinė, 3) literatūrinė-kultūrinė savilaida. Pasak V. Vasiliauskaitės, religinės krypties savilaida orientavosi į Bažnyčios ir tikinčiųjų teisių gynimą, krikščioniškosios pasaulėjautos puoselėjimą, dvasinį visuomenės ugdymą; pilietinė periodinė savilaida atspindėjo politinius pasauliečių siekius, kovą dėl žmogaus teisių, laisvių, tautinio ir kultūrinio identiteto išsaugojimo; literatūrinė-kultūrinė kryptis buvo tiesioginis atsakas į cenzūros suvaržytos laisvos minties reiškimą ir liudijo apie kūrybos, mąstymo laisvės poreikį (2006: 7–9). Autorė išskirtoms savilaidos kryptims priskiria atitinkamus leidinius, tarp kurių skurdžiausiai atrodo literatūrinė-kultūrinė kryptis. Pastarajai kryptčiai priskiriami tik du dar ryškų tautiškumo aspektą turintys žurnalai: „Pastogė“ (1978–1979) ir „Nemuno vaga“ (1985–1989) (2006: 112). Taigi literatūrinė-kultūrinė savilaida aptariamam laikotarpiu nebuvo gausi, čia svarbesnis tampa žurnalas „Nemuno vaga“, kuris siekė skelbti nespausdintus lietuvių prozos ir poezijos kūrinius, skatino lietuvius kurti ir rinkti liaudies kūrybą, ją išsaugoti ateities kartoms (1985(1): 9). Šiame leidinyje, pasak V. Vasiliauskaitės (2006: 114–115), buvo spausdinami jaunų, debiutuojančių poetų, buvusių tremtinių, liaudies poetų kūriniai, įkvėpti tikėjimo, tėvynės meilės, grožio, patriotizmo temų. Autorė taip pat pabrėžia, kad poezijos, kaip nacionalinės kūrybos išraiškos, būta katalikiškos, tautinės bei liberaliosios pakraipos leidiniuose. Tačiau po 1988–1989 metų politinių permainų periodinė savilaida praranda savo aktualumą, daugelis pagrindžio leidinių nustoja eiti arba imami spausdinti kaip legalūs leidiniai.

Vytas Urbonas kalbėdamas apie pagrindinę periodinę spaudą išskiria Lietuvos atgimimo periodiką. Jis teigia, kad kai 1988 metais Vilniuje įsikūrė Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinė grupė, netrukus buvo pradėti leisti Sąjūdžio periodiniai leidiniai, įvairūs laikraščiai, biuleteniai, žurnalai. 1988 metais Vilniuje 100 000 egz. tiražu pradėjo eiti Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio biuletenis „Atgimimas“, 1989 metais pasirodė kitas Lietuvos sąjūdžio leidinys – laikraštis „Respublika“ (nuo 1990 m. kovo mėnesio jis ėmė eiti kaip nepriklausomas Lietuvos dienraštis) ir daugelis kitų leidinių (Urbonas 2012: 56–57). Taigi 1989 metais Lietuvos spauda jau buvo mažiau priklausoma nuo Maskvos, o tai palengvino naujų laikraščių, žurnalų steigimą. O atkūrus Lietuvos valstybę, visuomenės informavimo priemonės tapo laisvos ir necenzūruojamos. Tuomet, pasak V. Urbono, pasirodė gana daug naujų periodinių leidinių, ėmė kurtis nacionaliniai dienraščiai, pradėjo

eiti nauji miestų ir rajonų laikraščiai, buvo steigiami nauji bendrojo pobūdžio, universalios tematikos laikraščiai bei savaitraščiai, specialios paskirties moksliniai žurnalai, atgaivinami seni, dar prieš karą Nepriklausomoje Lietuvoje, o vėliau užsienyje ėję periodiniai leidiniai (2012: 57). Apie 45-ius metus egzistavusi sovietinė masinės informacijos priemonių sistema ėmė irti ir formotis nauja, laisva ir nepriklausoma spauda, literatūros leidyba.

2.2. Literatūrologai Loreta Jakonytė ir Mindaugas Kvietkauskas apie Atgimimo laikų kultūros, literatūros almanachus

2.2.1. Požiūris į respublikinius almanachus

XX a. 9–10 dešimtmečio lietuvių spaudos lauke svarbią vietą užėmė kultūrinio, literatūrinio pobūdžio almanachai, padedantys pažinti ir suvokti to meto visuomenėje, kultūroje ir literatūroje įvykusias permainas. Šiuos leidinius ir to meto spaudą, kultūrinę, literatūrinę padėtį nemažai tyrinėjo literatūrologai L. Jakonytė, M. Kvietkauskas ir kt.

1985 pasirodo jaunųjų rašytojų kultūros almanachas „Veidai“ (1985–1990). Tai buvo didelės apimties, istorinės ribos leidinys, kuriame susitelkė ribinė kelių kartų, kelių orientacijų kūrėjų santalka ankstesnėmis sąlygomis sukurta forma (Kvietkauskas 2003: 157). Iš viso išleistos šešios knygos, kurių pirmas keturias sudarė Vaidotas Daunys, kitas – Valdas Daškevičius. Pasak Baliutytės, V. Daunys suformavo vienijančios universalios kultūros misijos idėją, kūrybiškumą labiausiai siedamas su kultūros integralumo poreikiu, su būties hierarchijos pojūčio sugražinimu. (2002: 132). Todėl almanache tiesiamos jungtys tarp filosofijos ir estetikos, dailės ir poezijos, literatūros istorijos ir kritikos, plečiama kultūros erdvė vertimais, mezgami dialogą su kaimynais. Leidinyje skelbta grožinė jaunųjų rašytojų kūryba, poezija, prozos, esė tekstai, taip pat literatūros kritikos, teorijos bei istorijos medžiaga, pokalbiai apie literatūros procesus, užsienio autorių vertimai.

Pasak literatūros tyrinėtojo J. Šlekio, šiame leidinyje bendradarbiavo apie 140 autorių, o čia skelbtuose lietuvių poezijos, prozos kūrinuose, straipsniuose ir recenzijose reiškėsi prasidedančio laisvėjimo ir antidogmatizmo dvasia (LLE 2001: 534). „Veidų“ sudarytojas V. Daunys nesiribojo griežtu autorių atrankos amžiaus cenzo principu, todėl kūrybos almanache „Veidai“ bendradarbiavo ne tik jaunieji, pradedantys poetai, prozininkai, kritikai, muzikai, filosofai, bet ir vyresniosios kartos rašytojai, tokie kaip: Aidas Marčėnas, Eugenijus Ališanka, Kęstutis Navakas, Tomas Arūnas Rudokas, Elena Baliutytė ir kt. „Taigi idealu būtų, jeigu „Veiduose“ galėtume sutelkti patirties provokuojamą jaunystę ir jaunatvišką išminties siekį. Jaunųjų literatūra – ne vien biografinė, bet ir vertybinė sąvoka, todėl ne vien amžiaus cenzas čia svarbus, bet ir vertybių

gyvumas, apykaita, <...> siekdami paryškinti pačią jaunųjų literatūros situaciją, turime teisę į „didžiąją“ literatūrą žvelgti ne kaip į pasyvų foną, o kaip į aktyvų mūsų kasdieninio gyvenimo pašnekovą“ („Veidai“ 1987: 259) – aiškino V. Daunys. Taigi leidinys buvo skirtas kūrybiniam bei visuomeniniam jaunųjų autorių aktyvumui ugdyti, skatinti, analizuoti ir vertinti naujausius ieškojimus, išlaikant pagarbą pripažinimą pelniusiems autoriams, klasikiniams kūriniais.

Literatūrai buvo svarbus sambūris „Regnum“, išleidęs porą almanacho „Regnum. Kūryba ir kriterijai“ (1991–1992 m.) tomų, kurių sudarytojas V. Daunys. Šiame leidinyje aprėpiamas platus literatūrinis kontekstas ir savo tradicijos refleksija (Jakonytės 2003: 397). 1994 metais pasirodė du vienkartiniai kolektyviniai leidiniai, kurie turėjo paliudyti, kad į literatūrą atėjo naujų sambūrių.

Trumpai ėjo vien pasaulinės prozos ir poezijos vertimams skirtas almanachas „Atodangos“. Išėjo trys knygos – 1988, 1989 ir 1991 metais. Šio leidinio sudarytojas A. Valionis. Almanache buvo paskelbta M. Bulgakovo, A. Achmatovos, J. Brodskio, K. Kavafio, J. L. Borgeso, B. Singerio, F. Kafkos, T. S. Elioto ir kitų rašytojų kūrinių. Leidinio pirmajame numeryje pažymima, kad įgyvendinama jau daugelį metų keliami mintis, jog būtinas vertimų almanachas: „Atodangos“ – tai 1988 m. įkūnyta Lietuvos TSR rašytojų VIII suvažiavimo idėja“ („Atodangos“ 1988: 5). Taip pat skelbiama, kad šiame „[v]ertimų almanache bus publikuojama įvairių pasaulio tautų rašytojų kūryba: nuo klasikinio palikimo iki naujausių kūrinių, <...>“, kad čia „[p]lanuojama skelbti Nobelio ir kitų reikšmingų literatūrinių premijų laureatų kūrybą, domėtis vertingais lietuviškos tematikos kūriniais“ („Atodangos“ 1988: 5). Taigi šis leidinys buvo skirtas pristatyti vertingiausius pasaulinės literatūros kūrinius, autorius, siekė praturtinti ir praplėsti lietuvišką literatūros lauką ir jo ribas.

Nuo 1989 metų pradedamas leisti kultūros almanachas jaunuomenei „Proskyna“. Iki 1995 metų šis leidinys ėjo kaip dvimėnesinis žurnalas, vėliau kaip metinis almanachas. Leidinys turėjo du redaktorius. Nuo 1989 metų šias pareigas užėmė redaktorius K. Šidiškis, o nuo 1990 metų (iki tol buvęs sudarytojas) A. Gailius. „Proskynoje“ buvo sutelkta stiprių neeilinių asmenybių, autoritetą turinčių autorių, vertėjų ir kūrėjų komanda. Suburta redakcinė komisija, minėti redaktoriai K. Šidiškis ir A. Gailius, bendradarbiai G. Rudis, A. Sabonis, A. Sverdiolas, R. Rastauskas, kurie turėjo nemažai įtakos tuometiniame literatūriniame, kultūriniame gyvenime.

Šis almanachas buvo skirtas pakankamai siaurai, tačiau intelektualiai ir apsišvietusiai skaitančiųjų auditorijai. „Proskyna“ stengėsi užpildyti spragas, atsiradusias sovietinės okupacijos metais, lietuvių skaitytoją, ypač jaunuomenę, supažindino ir įvedė į pasaulinės kultūros, literatūros lauką. Be to, almanachas išskirtinis tuometinėje lietuvių literatūrinėje spaudoje, nes atsirado iš būtinybės, susiklosčiusios situacijos.

Postmodernizmo ir miesto kultūros kryptiniai formuoti nemažai įtakos turėjo almanachas „Miestelėnai“ (išėjo trys knygos – 1991, 1995, 1999 m.). Šio leidinio redakcinę komisiją sudarė:

redaktorius-sudarytojas Eugenijus Ališanka, redaktorė Aušra Jurgutienė, meninis redaktorius Šarūnas Miškinis, techninis redaktorius Kęstutis Bertašius, korektorė Vaiva Račiūnaitė. Leidinio centre buvo miesto idėja, kultūra. Pasak R. Glinskio, čia buvo sprendžiamos XX amžiaus pabaigos civilizacijos, postmodernizmo problemos pasitelkus esė, prozos ir poezijos kūrinius (2001: 326). Tai pakankamai aukšto intelektualinio lygio leidinys, kuriame spausdinami postmodernizmo teorijos darbai bei šiuo aspektu lietuvių kultūrą analizuojantys darbai, publikuojami lietuvių autorių V. Bložės, K. Navako, V. Daunio, V. Rubavičiaus, A. Juozaičio, J. Ivanauskaitės, D. Kajoko, K. Ostrausko, N. Miliauskaitės. R. Tamošaičio ir kt. meniniai tekstai ir verstinė kūryba.

1988–1991 metais Vilniuje leidžiamas kultūros žurnalas / mėnraštis /almanachas „Sietynas“ (išleista 10 leidinio numerių). Šį leidinį rengė V. Gasiliūnas, L. Jakimavičius, D. Kuolys, V. V. Landsbergis, G. Mikelaitis, V. Papievis. Leidinys pradėtas leisti oficialiai neįteisintas, nelegaliai (Baliutytė 2002: 133; Ramonaitė et al. 2011: 295), todėl išvengė cenzūros ir buvo tautos budintojas, siekė suformuluoti dvasinius bei kultūrinius pamatus tautos išlaisvinimui, paskelbė nemažai straipsnių apie idealistinį tikėjimą vertybėmis. Literatūrologas M. Kvietkauskas pabrėžia, kad šis leidinys atvėrė daug represuotų kultūros bei istorijos tiesų, reikšmių, išspausdino nemažai anksčiau neprieinamų literatūros istorijos šaltinių (2003: 160). Taigi leidinys to meto literatūrai išties reikšmingas. Bet „Sietynas“ buvo ne tik literatūrinis ar kultūrinis leidinys. Jis nemažai dėmesio skyrė politikai, tautos aktyvinimui, telkimui.

2.2.2. Regioninių almanachų vertinimas

Iš regioninių almanachų literatūrologė L. Jakonytė (2003: 398) išskiria leidinius „Varpai“ ir „Baltija“. Literatūros ir meno almanachas „Varpai“ pradėtas leisti Šiauliuose 1989 metais. Leidėjai L. Peleckis-Kaktavičius, V. Rimkus akcentuoja, kad tai yra 1943–1944 metų leistų „Varpų“ tęsa (Antrojo pasaulinio karo metais išėjo du leidinio numeriai). Iki 2014 išleista 31 knyga. Taip pat literatūrologė teigia, kad šis almanachas neišryškino vienokios ar kitokios literatūrinės laikysenos, spausdina įvairių kartų, krypčių, orientacijų autorių darbus, originalius literatūros, meno, kultūros bei publicistikos kūrinius, naujų knygų recenzijas, kultūros gyvenimo apžvalgas, dailės darbų reprodukcijas.

Nuo 1988 metų pradėjusio eiti leidinio redaktorius buvo (redakcijos kolegiją sudarė Algimantas Černiauskas, Antanas Dilys, Vytenis Rimkus, Vytautas Slanina), o antroji almanacho redaktorė – Silvija Peleckienė (redakcijos kolegijoje tuo metu: V. Daujotytė, A. Gluodas, V. Martinkus, D. Kajokas). Leidinys literatūros lauke turi savo vietą, laikosi pakankamai tolerantiškos tradicijos, formuoja savitą kultūros proceso pažinimo modelį, išlieka aktyviu kultūros vyksmo dalyviu, atskleidžiančiu įvairias lietuvių kultūros spalvas.

Kalbant apie visą leidinio gyvavimo laiką, galima sakyti, kad „Varpų“ almanache savo kūrybą yra spausdinę penkių kartų rašytojai. I. Žeimytė teigia, kad šios kartos: XX a. pr. ir trečiojo dešimtmečio rašytojai-klasikai (Vydūnas, Baltrušaitis, Krėvė, Putinas, Sruoga ir kt.), ketvirtojo dešimtmečio autoriai (Grušas, Aistis, Miškinis, Brazdžionis, Radauskas, Churginas ir kt.), XX a. vidurio rašytojai „žemininkai“, „bežemiai“, jaunoji išėivijos modernistų grupė, pokario karta Lietuvoje (Bradūnas, Matuzevičius, Mieželaitis, Nagys, Avyžius, Liūnė Sutema, Sluckis, Just. Marcinkevičius, Baltakis ir kt.), septintojo ir aštuntojo dešimtmečių autoriai „bežemiai“ išėivijoje, vidinės opozicijos karta Lietuvoje (Bložė, Juškaitis, Martinaitis, Aputis, Vaičiūnaitė, Gutauskas, Geda, Tomas Venclova ir kt.); devintojo dešimtmečio autoriai (Dirgėla, Skablauskaitė, Kunčinas, Platelis, Kajokas, Kukulas ir kt.) (Žeimytė 2014).

Kitas svarbesnis literatūros ir kultūros regioninis kasmetinis almanachas yra „Baltija“, leidžiamas nuo 1984 metų (iki 1991 metų Vilniuje, vėliau Klaipėdoje). Leidinio sudarytojas ir redaktorius Kęstutis Trečiakauskas, nuo 1986 metų – Eglė Zalatoriūtė, nuo 1992 – Rimantas Černiauskas, nuo 2003 – Sondra Simanaitienė, Julija Baranova, nuo 2010 – Nijolė Kepenienė, nuo 2011 – Daiva Molytė-Lukauskienė, Rolandas Rastauskas, Juozas Šikšnelis, nuo 2012 – Rolandas Rastauskas, Marijus Šidlauskas, Juozas Šikšnelis, nuo 2013 – Marijus Šidlauskas, Juozas Šikšnelis, o nuo 2014 metų Irma Antanaitytė, Rolandas Rastauskas, Marijus Šidlauskas. Iki 2014 metų išleisti 27 tomai. Čia daugiausia skelbiama Klaipėdos krašto, žemaitijos rašytojų kūryba (S. Jonausko, P. Dirgėlos, G. Grajausko, B. Baltrušaitytės, R. Rastausko), literatūros kritikų, istorikų straipsniai, dešimtmečio pradžioje daug dėmesio skirta literatūriniam palikimui (Jakonytė 2003: 399).

Kalbant apie tiražus, galima išskirti, kad kultūrinės, literatūrinės spaudos tiražai buvo pakankamai dideli, ypač 1990–1991 metais, vėliau po truputį sumenkėjo (Jakonytė 2003: 413). Kolektyviniai leidiniai, almanachai neturėjo tokių didelių tiražų kaip kultūrinė, literatūrinė spauda, dažnai ėjo nedideliais tiražais ir buvo pasklidę gana lokaliai. Tačiau keičiantis politinei, socialinei, kultūriniai situacijai, galima teigti, kad tuo metu buvo didesni ir kultūrinių–literatūrinių almanachų tiražai. Didžiausi almanachų tiražai buvo pasiekti 1989 metais, jie svyravo nuo dešimties iki trisdešimt penkių tūkstančių egzempliorių (pvz., „Proskyna“ – 10000 egz., „Atodangos“ – 18000 egz., „Baltija“ – 15000 egz. Kiti apie 10000 egz.).

2.3. Kultūrinių almanachų manifestai

Praktiškai visi pristatomi almanachai turėjo tam tikrą poziciją, koncepciją, kuri dažniausiai buvo išsakyta leidinių deklaratyviuose, dėmesį patraukiančiuose, provokuojančiuose literatūriniuose manifestuose. Tad literatūrinių manifestų aptarimas yra svarbi šio darbo dalis, padėsianti išryškinti

ir suvokti XX a. 9–10 dešimtmečio sandūroje egzistavusių kultūrinių-literatūrinių almanachų kryptį, išreiškiamas idėjas, nustatyti jų užimamą vietą lietuvių spaudos lauke.

Jaunųjų kūrybos almanachas „Veidai“ buvo istorinės ribos leidinys, pradėtas leisti sklandant pirmosioms mintims apie laisvę, trumpai ėjęs nepriklausomoje Lietuvoje. Pirmasis numeris pradedamas P. Ignoto, Lietuvos TKJS CK pirmojo sekretoriaus, pasisakymu apie jauno menininko vaidmenį kultūriniame gyvenime, prisiimamą atsakomybę ir pareigas („Tokia jau menininko prigimtis, kad jis pasaulį sugeba pajauti daug jautriau, o kartu ir pareiga – rezonuoti laiko dvasią. <...> Tik pažvelkime į susidariusią situaciją, <...> susipynė karo ir taikos, civilizacijos ir ekologijos, socialinės ir etinės problemos. <...> Šiame fone kiekvienas menininkas apmąsto savo paskirtį ir pašaukimą. Atsiranda ypatinga būtinybė išreikšti savo poziciją nedviprasmiškai ir aiškiai, su didesne jėga teigti pažangiausias idealus, kovoti su įkyriu svetimos ideologijos broliavimusi“ („Veidai“ 1986: 8)). Kreipimesi akcentuojami kolektyviniai idealai, jaunųjų kūrėjų pareiga aktyviai žadinti, išsakyti to laiko dvasią, raginimas, perspėjimas nepasitraukti ir neužsidaryti jaunajam kūrėjui „į savo kol kas dar nedidelės patirties pasaulėlį“, kuris vargiai gali sudominti skaitytoją:

„Tikimės, kad naujasis leidinys labiau išjudins ir kuriančius periferijoje, ir tuos, kurių darbai iki šiol nebuvo itin gausūs. Daugelis planuojamų almanacho skyrių leis giliau, kritiškiau paanalizuoti darbus, susipažinti su kolegomis iš broliškų respublikų, mokyti iš pripažintų meistrų, visapusiškiau, atsakingiau apmąstyti menininko vietą visuomenės gyvenime apskritai.

Noris palinkėti, kad čia prigytų ir jaunųjų rašytojų publicistika. Tegyvens šis almanachas doru ir darbštaus darbininko gyvenimą, burdamas jaunuosius kūrėjus draugėn, žadindamas jų mintį ir aktyvią poziciją.“ („Veidai“ 1986: 12).

Lietuvos TKJS CK pirmojo sekretoriaus žodžiuose ryškūs ideologiniai reikalavimai, socialistinio realizmo siekiai, kurie meną, kūrybinį procesą dar traktuoja mechaniškai, kaip racionaliai organizuojamą gamybos procesą, kuriame kūrėjas negali būti individualus, bet privalo išreikšti visuotinas, ideologiškai angažuotas tiesas, idėjas, kurios vienintelės gali „sudominti“ skaitytojus. Taigi tikimasi, kad šis leidinys suburs ir paskatins jaunųjų kūrėjų bendradarbiavimą, padės jiems mokysis iš „pripažintų meistrų“, ideologijai pritariančių, paklūstančių menininkų. Viliamasi, kad leidinyje jaunieji autoriai aktyviai įsitrauks, formuos tarybinę literatūrą, meną, kultūrą, atspindės laiko dvasią, kolektyvinius idealus. Tačiau šie įžangos žodžiai neatspindėjo tikrosios leidinio krypties, o labiau buvo maskavimosi priemonė, po kuria slėpėsi kitokia leidinio pozicija. Iš esmės čia buvo ryški kultūros kaip dvasios namų kūrimo pastanga (Baliutyte 2002: 133), svarbi kūrybiškumo sąvoka:

„Veidų“ kūrybiškumo sąvoką esu paminėjęs neatsitiktinai. Man regis, jog tai pagrindinė kiekvieno periodiško leidinio funkcija <...>. Kokiu būdu šis kūrybiškumas reškiasi? Visų pirma – per galimybę laisvai suponuoti problemą, klausimą, kuris būtų suprantamas ne kaip primestas leidiniui iš šalies, o kaip jo paties išnešiota vertybė. Kūrybingas tas leidinys, kuris ne iliustruoja problemą, o pats ją atranda ir netrafaretiškai sprendžia“ („Veidai“ 1987: 252).

Pats leidinio sudarytojas V. Daunys akcentuoja, kad almanache svarbus kūrybiškumas, kuris siejasi su „su galimybe laisvai suponuoti problemą“ – teigia sudarytojas. Ši galimybė negali

būti primesta, nes kitaip tai būtų tik apsimetinėjimas. Tik tikras („netrafaretiškas“), laisvas leidinys gali būti kūrybingas. Tikimasi kad ir šis almanachas greitai galės tokiu tapti, nes vien kalbėjimas apie šią problemą jau rodo, kad tam tikras laisvumas reiškėsi.

Almanachas „Regnum. Kūryba ir kriterijai“ intelektualus, filosofiškas leidinys, tai atsispindi jau nuo pirmojo numerio puslapio. Visų pirma leidinys filosofškai kreipiasi į skaitytoją, nusakydamas kam jis skiriamas: „Šis leidinys skiriamas draugams, kurių jau nebėra ir kurių dar nėra“ („Regnum“ 1991: 3). Šie pirmieji žodžiai tarsi atskleidžia, kad almanachas „Regnum. Kūryba ir kriterijai“ orientuojasi į praeitį ir ateitį, siekia apibendrinimo, vertybiškumo ir yra skirtas pakankamai apsišvietusiam, meno, kūrybos esmę suvokiančiam skaitytojui. Apsvarstoma kūrybos esmė, teigiama, kad ji yra „gyvybės pasitikėjimas medžiaga, nes žodyje, garse ir spalvoje visuomet dalyvauja praeitis, iš kurios mes paveldime brolystę ir atsakomybės pojūtį“, tai „pasitikėjimas nuojauta, sakančia, jog ne vien medžiaga yra lemtinga, o ir intencija, siekiamybė žadinti ateitį, kuri paveldės brolystę“, tai „nuolatinė ribos būsena, lūžtanti situacija“ („Regnum“ 1991: 3).

Almanachas „Regnum. Kūryba ir kriterijai“ laikėsi konservatyvios krypties, nes teigė, kad tradicija, intencionalumas, ribinė situacija, laisvė ir aukojimas yra tos sąvokos, kurios apibūdina kūrybinę sąmonę:

„Šios sąvokos apibūdina ir tai, nuo kokių iliuzijų, valdančių šiuolaikinę kūrybinę sąmonę, atsiriboja. Nuo: 1 Fatališkumo, 2 Futuristiškumo, 3 Sentimentalumo, 4 Beribiškumo, 5 Narciziškumo.

Dabar, kai kiekvienas reiškinyms jaučia priedermę pranešti esąs nepriklausomas, derėtų pasakyti, jog šis leidinys yra priklausomas. Jis priklausomas nuo Dvasios, kuri yra susijusi ir su pačiu žodžiu“ („Regnum“ 1991: 3).

Susidaro įspūdis, kad almanachas siekia išsaugoti tradicinę meno, literatūros, kūrybos sampratą, kuriai svarbios pamatinės vertybės, gyvoji, nesipuikuojanti kūryba jungti, susiejanti žmones. Taigi šis leidinys yra priklausomas nuo tikrosios meno, kūrybos prasmės, kuri savo esmę išskleidžia žodyje ir per žodį.

„Atodangos“ – vertimų almanachas, todėl leidinys buvo skirtas pristatyti vertingiausiems pasaulinės literatūros kūriniams. Leidinio rengėjai siekė pristatyti ne tik žymiausius užsienio autorių darbus, bet norėjo apimti ir tuos kūrinius, kurie dažnai likdavo literatūros užribyje: „Atodangose“ lietuviškai suskambės kūriniai, kurie dėl apimties neretai lieka tarsi „niekieno zonoje“ – tarp leidyklų ir periodinės spaudos. Tai apysakos, novelės, esė, poezija, meninio vertimo aktualijų svarstymai“ (1988: 5). Taigi almanacho redakcinė komisija lietuvių skaitytojams norėjo pristatyti smulkiųjų žanrų kūrinius, kurių vertimai dažnai nesulaukia tinkamo dėmesio, įvertinimo, o laikui bėgant neišlikdavo (pasilikdavo tarp leidyklos ir periodinė spaudos). Taip pat leidinys skiria didelį dėmesį jauniems vertėjams: „Atodangos“ bus palankios jauniems vertėjams. Mums apskritai rūpi, kad būtų deramai suvokiama vertėjo misija, jo kūrybinio darbo priežastis“. Leidėjai nori prisidėti prie jaunosios vertėjų kartos ugdymo, tinkamo vertėjo darbo, misijos suvokimo, suaktualinti šio specialybės reikalingumą.

„Proskyna“ – literatūros ir kultūros almanachas, išsiskyręs savo koncepcija ir kryptimi. Pirmajame almanacho numeryje išspausdintas redakcijos komisijos žodis, primenantis literatūrinį manifestą, išsako naujai susikūrusio leidinio poziciją, pasirinktas kryptis, siekius. Literatūros tyrinėtojas, kritikas V. Kubilius pabrėžia, kad literatūrinis manifestas išreiškia tam tikras deklaracijas, estetinius principus, kurie yra skelbiami besiformuojančios naujos srovės, judėjimo ar grupės vardu (LLE 2001: 293). Kultūros, literatūros almanacho „Proskyna“ kūrėjai, kaip ir kitų almanachų redaktoriai ir bendraminčiai buvo naujos grupės, kurios XX a. devinto-dešimto dešimtmečių lietuvių spaudoje laukė užėmė tam tikrą poziciją, turėjo savo idėjas ir tikslus.

„Proskynos“ redakcinės komisijos manifestas pradedamas nuo svarstymų, susijusių su tuometiniu laikotarpiu, susiklosčiusios istorinės padėties aptarimu. Leidinio redakcinė komisija pasisakymo pradžioje tarsi iškilmingai deklaruoja, kad savo dvasinę būseną šiandien gali vadinti Atgimimu, jog pagaliau galima sugrįžti prie savo tautos kultūros ištakų („Proskyna“ 1989 (1): 1). Taigi džiaugiamasi, jog po truputį atgaunama laisvė, kuri leidžia atsigręžti į praeitį, susigrąžinti tikrąsias vertybes. Tačiau tuo pačiu atsispindi ir gilus susirūpinimas, apgailestavimas dėl to, kas buvo atimta, prarasta per daugelį metų:

„Mėginame susigaudyti, ką kitados buvome pasiekę, kas iš mūsų atimta, ką patys išbarstėme, ką turime susigrąžinti. Dažnai su sopuliu jaučiame, kad bemaž visose srityse spragų daugiau negu laimėjimų, kad mūsų intelektualinio gyvenimo nuostoliai tiesiog milžiniški. <...> karo ir pokario katastrofa, išblaškė lietuvių inteligentiją, vienu kaulus supūdė Sibiro lageriuose, kitus privertė nešti emigranto našta <...> tretiems, Tėvynėje likusiems, baimės ir smurto gniaužtais suspaudė gerklę“. („Proskyna“ 1989 (1): 1).

Išryškėja skausmingas santykis dėl praeityje, karo ir pokario metais patirtų skriaudų, išblaškytos inteligentijos, patirtų didžiulių dvasinių, intelektualinio gyvenimo nuostolių. Šie praradimai nepraeina be pasekmių, susilaukia atgarsių, kurie sustabdė, nutraukė, kaip toliau teigiama, natūralų kūrybinės inteligentijos kartų kaitą, neperteikė jaunuomenei tautos dvasinių turtų. Taigi apgailestaujama, kad tauta, ypač jaunoji karta, nuskurdo, neteko, prarado vertybes, kurios natūraliai vystymosi procese turėjo būti perduotos, ugdomos ir puoselėjamos.

Aptarus patirtas nuoskaudas ir praradimus išsakoma, pagrindžiama šio leidinio kryptis, mąstymo nuostatos. Juntamas stiprus raginimas nepasiduoti, nenuleisti rankų, bet imtis darbo ir siekti susigrąžinti tai, ko netekome:

„Takai, šimtmečius jungę Lietuvą su Europos kultūra, pamažėle užžėlė ne tik žole, bet ir mišku, nepraeinamais brūzgynais. Todėl šiandien, iš visų pusių ragindami kibti į darbą, manome, kad reikia griebtis kirvių ir skinti PROSKYNA“ („Proskyna“ 1989 (1): 1).

Šiais žodžiais norima pasakyti, kad iš naujo turime atgaivinti, atrasti takus, ryšius, kurie jungė mus su kaimyninių šalių, Europos kultūra, literatūra, tačiau susiklosčius nepalankioms istorinėms aplinkybėms buvo prarasti. Kad savo tautos kultūra, literatūra turi būti suvokta

platesniame, pasauliniame kontekste, o tai padaryti, atrasti tuos užžėlusius kelius padės literatūros ir kultūros almanachas „Proskyna“.

Redakcinė komisija teigia, kad šis leidinys atvers naujus kelius. Dėmesys bus skirtas ne tik lietuvių autoriams, bet bus siekiama šviesti Lietuvos skaitytoją, jam parodyti kitų regionų rašytojus, mąstytojus:

„PROSKYNOJE tikimės susitikti su visais, – ir lietuvių, ir užsienio kraštų rašytojais, poetais, mąstytojais, istorikais, kultūros tyrinėtojais. Skirdami PROSKYNOJE pasimatymą visų pirma Lietuvos jaunuomenei, viliamės, kad ir ji nepagailės proto ir valios pastangų drauge su mumis brautis pro melo ir klastotės šipšynus“ („Proskyna“ 1989 (1): 1).

„Proskynoje“ siekiama leidinio skaitytojus supažindinti su įvairiais autoriais ir jų darbais. Tikimasi spausdinti ne tik lietuvių autorių, bet ir užsienio rašytojų, poetų, filosofų, istorikų, kultūros tyrinėtojų darbus. Tačiau išskiriama, kad almanachas „Proskyna“ labiausiai orientuojasi į jaunuomenę ir būtent šią skaitytojų grupę pirmiausiai norima supažindinti su įvairiais autoriais ir jų darbais, skelbiamomis idėjomis, požiūriais. Taigi didžiausias dėmesys skiriamas jaunimui, kūrėjams, kurie nepažino praeities, laiko, kai literatūra ir visa kultūra dar nebuvo veikiamą ideologijų, cenzūros, suvaržymų. Koncentruojamasi į kartą, kuri brendo ir augo suvaržytoje, svetimos valios veikiamoje, asmenybę ignoruojančioje sovietinėje aplinkoje. Siekiama ugdyti savarankišką, intelektualų, apsišvietusių, savo nuomonę ir pažiūras turintį skaitytoją, kuris negailėtų pastangų ir darbo, siektų ugdyti savo dvasią, puoselėtų ir perimtų savo tautos istoriją, vertybes, tradicijas. Žodžiai „drauge su mumis brautis pro melo ir klastotės šipšynus“ tarsi išreiškia leidinio poziciją, kurioje akcentuojama, kad ne tik leidinys, bet ir skaitytojai turi siekti patys imtis iniciatyvos, norėdami atskleisti objektyvią tiesą, išryškinti sovietinėje santvarkoje sukurtą iškreiptą, melagingą tikrovės vaizdą.

Susiklosčius įtemtomis istorinėms aplinkybėms, sausio 13-osios įvykiams, besikeičiant kultūros almanacho jaunuomenei „Proskyna“ leidėjams (iš pradžių leidžia „Vyturio“ leidykla, vėliau „Lietuvos Aidai“, galiausiai „Amžius“), nuo 1991 iki 1992 metų pirmojo numerio leidinyje atsiranda redakcijos skiltis. Šioje, nors trumpai egzistavusioje, skiltyje aptariami Lietuvai, tautai reikšmingi istoriniai sausio tryliktosios įvykiai, priimami politiniai valdžios sprendimai, nueitas sudėtingas ir nelengvas Lietuvos išsivadavimo kelias. Čia taip pat skambiai išsakomos ir patvirtinamos tam tikros leidinio nuostatos.

Pirmame 1991 metų „Proskynos“ numeryje redakcija kreipiasi į skaitytoją pranešdama apie įvykusius leidybos pokyčius. Dėl sunkių ekonominių sąlygų, permainingų laikų ir susiklosčiusių aplinkybių „Vyturio“ leidykla nebegali išlaikyti bei leisti almanacho. Išsakoma nuomonė, jog „Proskyna“ nėra ir niekada nebus aukso gysla leidėjams („Proskyna“ 1991 (1): 2). Ši mintis greičiausiai siejosi su vis mažėjančiais leidinio tiražais (1989 m. – 35000 egz., 1991 m. – 10000 egz., o 1996 m. tik 1000 egz.) ir specifine žurnalo kryptimi, skaitančiųjų auditorija. Kadangi

almanache daugiausiai buvo pristatoma kultūrinio, literatūrinio pobūdžio informacija, leidinys turėjo pakankamai nedidelę, ne masiniam skaitytojui skirtą intelektualią, apsišvietusią skaitančiųjų bendruomenę. Taip pat šioje redakcijos skiltyje džiaugiamasi ir reiškiamas dėkingumas „Lietuvos Aidui“, kuris neatsisakė „Proskynos“ leisti „šiandien, po Kruvinosios sausio 13-osios sekmadienio, kai visiems mums ir laikraščiui gyvenimas pasunkėjęs“ („Proskyna“ 1991 (1): 2). Taigi paaiškėja, kad žurnalas, redakcinė komisija, leidėjai kaip ir visa Lietuva išgyvena ne pačius geriausius laikus, patiria nelengvus išbandymus. Galiausiai redakcijos pasisakymas baigiamas skambiu šūkiu, jog „Proskyna“ yra Jūsų langas į Europą! („Proskyna“ 1991 (1): 2).

Kitose redakcijos skiltyse nėra labai aiškiai akcentuojamos pirmajame leidinio numeryje deklaruotos pozicijos, pasirinktos kryptys. Redakcinėje skiltyje skelbiami pamąstymai buvo bendresnio pobūdžio, besigilinantys į visuomeninius, kultūrinius reiškinius. Čia labiau analizuojami ir aptariami istoriniai įvykiai, politinė situacija Lietuvoje, reaguojama į susiklosčiusią padėtį. Pavyzdžiui, aptariami sausio 13-osios įvykiai („Proskyna“ 1991 (2): 3), svarstoma ir prisimenama 1990 metais kovo 11 dieną atkurta Lietuvos Nepriklausomybės tema („Proskyna“ 1991 (5): 2). Paskutiniame redakcijos skiltyje išspausdintame kreipinyje (1992 pirmajame numeryje) tarsi vėl sugrįžtama prie pagrindinių nuostatų, „Proskynos“ uždavinių ir siekių. Pakartojamas šūkis, jog „Proskyna“ – tai Jūsų langas į platųjį pasaulį („Proskyna“ 1992 (1): 2). Teziškas šūkis atskleidžia, jog pagrindinis „Proskynos“ uždavinys išlieka nepakitęs. Siekiama užpildyti atsiradusias spragas, padėti pažinti ne tik savo, bet ir kitų kraštų literatūrą, ir kultūrą, suvokti jos vietą Europos, pasaulio kontekste. Taip pat šiame numeryje kalbama apie pasikeitusius „Proskynos“ namus, apie „Amžiaus“ leidyklą, kuri imasi leisti šį almanachą. Taigi leidinyje atsiradusi ir neilgai egzistavusi redakcijos skiltis siejosi su „Proskynos“ pokyčiais leidybos procese bei susiklosčiusiais Lietuvai, tautai reikšmingais istoriniais įvykiais. Šioje skiltyje atsispindėjo gyvas žurnalo leidėjų žodis, kuris kituose almanachuose yra ne taip dažnai aptinkamas.

Nepriklausomos Lietuvos kultūrinėms slinktimis buvo reikšmingas almanachas „Miestelėnai“. Šis leidinys pirmame numeryje nubrėžė trajektoriją, kuri orientavosi į miesto idėją. Miestas reiškė dvasinę tikrovę, žmones – miestelėnus: „<...> miestas – tai ir dvasinė tikrovė, tai statinys dvasioje, statinys, kurį statome savo kasdieniniu darbu – mes, miestelėnai, gildijų ir cechų nariai, amatininkai – poetai, dailininkai, filosofai“ („Miestelėnai“ 1991: 5). Miestas išreiškia archetipinį centrą, kūrybos, gyvenimo vietą. Menui, kūrybos aktui, harmoningai žmogus egzistencijai būtina sava, įdvasinta, atkartojanti dieviškąjį pavyzdinės kūrybos aktą, sakrali erdvė. Šia sukurta, sudvasinta, sakralizuota, iš chaoso atsikovota erdvė tampa miestas.

„Eidamas į miesto centrą, sakai – einu į miestą, ir tai ne tik metonimija, tai miesto esmės švystelėjimas, tai archetipinis potroškis priartėti prie axis mundi, suklupti ir pabučiuoti karaliaus purpurinio apsiausto kraštelį. Tačiau sugrįžti į priemiestį, į pusiau chaotišką, desakralizuotą sferą, kurios neįveiki net įvardijęs ją eilute ar posmu. Būna vėl gręžtis į širdį, lieka nuolatinis grįžimas į Miestą“ (Miestelėnai 1991: 5).

Kultūriniame almanache pasitelkus postmodernią miesto idėją, metaforą siekiama išlaikyti pasirinktas kryptis. Miestas svarbus, kaip kultūrinių ir civilizacinių įtampų centras, tam tikra universali kategorija, atspindinti mūsų egzistenciją, kasdieninį gyvenimą, įkvėpianti kūrybiniam procesams. Šie orientaciniai teiginiai, gairės išlieka svarbios ir kituose „Miestelėnų“ almanacho numeriuose.

Kultūrinis leidinys „Sietynas“, kaip jau minėjome anksčiau, buvo leidžiamas pogrindyje, todėl nepavaldus cenzūrai. Savo manifeste jis deklaravo ir įsipareigojo telkti, vienyti, jungti, sieti kultūrinės tautos galias, lopyti ir užpildyti tautinės kultūros spragas:

„Šis leidinys – tai žingsnis savėsp, savo istorijos ir rytdienos link, mėginimas suvokti netikėjimo bei nihilizmo suskliaustą širdį <...> Ieškant nėra tikras dėl pasirinkto kelio, todėl nepretenduojame į tiesos monopolį, kviečiame dialogui, diskusijai. Ar nebus viena iš mūsų humanitarinės – ir ne tik humanitarinės – kultūros merdėjimo priežastis ta, kad nedirštame ar negalime, paprasčiausiai neturime ką kalbėti tiesiai ir atvirai? Taigi telieka už durų išoriniai ir vidiniai cenzoriai – tikimės, jog atvirumas, daugiabalsiškumas, nuomonių pliuralizmas bei polemikos įkarštis išskirs „Sietyną“ iš visos šiandieninės spaudos srauto, plūstančio tai siauresne, tai platesne, bet visados ideologinės konjunktūros krantuose išsitenkančia vaga“ („Sietynas“ 1988 (1): 7).

Šias idėjas leidinys atvirai deklaruoja jau pirmame numeryje. Manifeste išryškinamas kultūrinio leidinio nepriklausomumas nuo cenzūros, laisvas kelias rinktis. Skelbiamomis deklaracijomis norima ginti žmogų nuo ideologinių idėjų, žadinti „asmenį ir tautą doram ir savarankiškam gyvenimui“ („Sietynas“ 1988 (1): 5). Leidinys „nepretenduoja į tiesos monopolį“, tačiau, atvirkščiai, kviečia skaitytojus atvirai diskutuoti, dalintis nuomonėmis. Daroma prielaida, kad ribojama laisvė, cenzūra kalta dėl merdėjančios kultūros. Tik atvirumas ir daugiabalsiškumas, nuomonių įvairovė gali pakeisti šią padėtį. O „Sietynas“ tampa vieta, kur tai galima padaryti. Todėl šis kultūrinis leidinys išskirtinis ir unikalus to meto spaudoje. Jam nereikia balansuoti, taikytis prie ideologinės konjunktūros, kaip kitiems leidiniams, jis gali savarankiškai ir nepriklausomai egzistuoti, skatinti, vienyti, jungti skaitytojus, ruošti permainoms.

Kitoje leidinio įžangoje redakcija visiems skaitytojams dėkoja už atvirą ir šiltą priėmimą: „<...> dėkojame visiems, atvira širdžia „Sietyną“ sutikusiems, labu darbu ir geru žodžiu parėmusiems“ („Sietynas“ 1989 (2): 3). Tačiau tuo pačiu leidinio rengėjai išreiškia susirūpinimą dėl savo pajėgumo vykdyti užsibrėžtą misiją, išsikeltus tikslus:

Padėti tautinei žmonių bendrijai susivokti, susigrąžinti pamatines sveiko mąstymo kategorijas, regis, nūnai yra svarbiausias šviesuomenės einančios inteligentijos priedermė. „Sietynas“ jaučiasi esąs šiai nelengvai ir kol kas realias jo išgales pralenkiančiai užduočiai pašauktas“ („Sietynas“ 1989 (2): 3).

Teigiama, kad inteligentijai, šviesuomenei susigrąžinti pamatines mąstymo vertybes, kategorijas yra svarbus uždavinys. Šių tikslų siekia ir „Sietynas“, tačiau supranta, kad visa tai įgyvendinti nebus taip paprasta ir lengva, nes užduotis pralenkia jų jėgas. Tačiau leidinio redakcinė komisija nenuleidžia rankų ir suvokdama savo pareigas, atsakomybę tęsia pradėtus darbus. Todėl leidinyje daug vietos skiriama literatūrinėms, istorinėms atodangoms iš mūsų praeities. Leidinys

tam turi net specialias skiltis, kuriose spausdinami įvairūs literatūriniai kūriniai, memuaristika. Pavyzdžiui, skiltyje „Atodangos“ publikuojami dar niekur neskelbti V. Mykolaičio–Putino eilėraščiai („Sietynas“ 1989 (1): 162–172) ar Salomėjos Nėries dienoraščių fragmentai („Sietynas“ 1989 (4): 173–181). Kitoje skiltyje „Vėluojanti tiesa“ spausdinami įvairūs reikšmingi liudijimai, dokumentai, atsiminimai, pavyzdžiui, tremtinės D. Grinkevičiūtės atsiminimai („Sietynas“ 1989 (1): 138–161) ar rašytojo A. Vienuolio prisiminimai ir dokumentai („Sietynas“ 1989 (4): 194–261), kurie atskleidžia rašytojo asmenybę. Nemažai įvairių svarstymų apie kultūrą, literatūrą, istoriją skiltyse „Tąsa“, „Lieptai“, „Akistata“. Be to, žurnale daug vietos skiriama jaunatviškai kūrybai, svarbūs ryšiai su išeivija. Visa ši leidinio veikla, kuriama tautinė, istorinė, kultūrinė, literatūrinė reikšmė tuo metu buvo svarbi. Nors „Sietynas“ nelegalus leidinys, bet jo sukurta reikšmė, atkuriamos vertybės buvo svarbios tuometiniam literatūros laukui. Publikuojami straipsniai istorijos, kultūros, literatūros, filosofijos temomis, grožinė kūryba telkė intelektualines, kūrybines galias, vienijo žmones, budino jų sąmoningumą, ženkliai prisidėjo prie Lietuvos išsivadavimo, Nepriklausomybės atgavimo.

Apibendrinant visų literatūros ir kultūros almanachų manifestus, koncepcijas galima teigti, kad tai buvo įdomūs, išskirtiniai leidiniai. Šie leidiniai orientavosi į pakankamai siaurą (nors Atgimimo laikotarpiu išaugusią auditoriją, tai matyti iš almanachų tiražų padidėjimo), tačiau intelektualią, apsišvietusią, jauną skaitančiųjų auditoriją. Dažniausiai šių leidinių pirmuosiuose numeriuose buvo išspausdinami redakcinės komisijos žodžiai, kuriuose atsispindėdavo pagrindiniai almanachų siekiai, pasirinktos pozicijos. Dažnai buvo siekiama lietuvių jaunuomenę supažindinti ir įvesti į pasaulinės kultūros, literatūros lauką, užpildyti atsiradusias spragas, kurias pamažu išryškėjo Lietuvai atgavus Nepriklausomybę, keičiantis kultūrinei, literatūriniai, socialinei situacijai. Leidiniuose buvo tikimasi ir siekiama atgaivinti tai, kas buvo prarasta, atimta ar išbarstyta karo, pokario metais, todėl buvo skelbiami emigrantų, tremtinių, lietuvių autorių, užsienio rašytojų, poetų, mąstytojų, istorikų, filosofų, kultūros tyrinėtojų darbai. Visi šie leidiniai išsiskyrė tuo, kad juose buvo norima aprėpti plačius horizontus, kompensuoti patirtus intelektualinius, dvasinius nuostolius, siekiama ugdyti savarankišką, mąstančią, žingeidžią skaitytojų auditoriją.

2.4. Sąmonės laisvėjimas

2.4.1. Literatūrinis sąmoningumas necenzūruotame / cenzūruotame kūrinėje

Prancūzų teoretikas P. Bourdieu kalbėdamas apie literatūros lauką užsimena, kad jis yra patencinių ir aktyvių jėgų erdvė, kurioje taip pat svarbus ir kovos momentas, nuo kurio priklauso tų jėgų išsidėstymas, persitvarkymas, išsilaikymas.

„Maža to, laukas, būdamas objektyvių santykių tarp pozicijų struktūra, grindžia ir lemia strategijas, kurias šiose pozicijose esantieji, naudodami kiekvienas atskirai arba išvien, siekia išsaugoti arba pagerinti savo poziciją ir savo pačių rezultatams primesti palankiausių hierarchijos nustatymo principą. Agentų strategijos priklauso nuo jų pozicijos lauke, t. y. nuo padėties, pasidalijant specifinį kapitalą ir nuo jų lauko suvokimo, kuris nuo jų vietos lauke nulemta požiūrio į lauką“ (Bourdieu, Wacquant 2003: 136).

Taigi literatūros laukas yra tam tikra socialinių santykių erdvė, kurioje nuolat vyksta jėgų varžymasis ir pasidalijimas. Per kovą yra įžengiama ir įsitraukiama į lauką, užimama atitinkama pozicija, strategija. Atsižvelgus į darbe analizuojamus kultūrinius almanachus, šiuose leidiniuose spausdinamus menininkų tekstus, galima taip interpretuoti P. Bourdieu išsakytą mintį. Kultūrinių almanachų strategija, pozicija priklausė nuo tuometiniame literatūros lauke išsikovotos vietos, galių pasiskirstymo. Pavyzdžiui, užimamą vietą apsprendė ar tu esi pripažintas / nepripažintas oficialiosios valdžios požiūriu rašytojas, leidinys, ar tavo kūryba spausdinama / nespausdinama, ar kūryba, kultūrinis leidinys leidžiamas su oficialios valdžios palaiminimu ir yra legalus / nelegalus, leidžiamas pogrindyje, ar atitinkantis ideologinius reikalavimus cenzūruotas / necenzūruotas ir panašiai. O tokią padėtį nulėmė ir pačių literatūros lauko dalyvių, t. y. rašytojų, kūrinių, almanachų koncepcijos, požiūriai į to laiko literatūros lauką. Tačiau kaip sako P. Bourdieu, literatūros laukas yra nuolatinių jėgų, kovų erdvė, kurioje visuomet siekiama išlaikyti arba pertvarkyti šių jėgų, santykių išsidėstymą. Šis jėgų, galios pasiskirstymas, kova 1988–1991 metais lietuvių literatūros lauke buvo itin ryški, nes tai buvo metas, kuomet literatūroje, kultūroje ir kitose srityse įvyko lūžis, viskas persivertė. Tačiau tai neįvyko iš karto, prie to buvo pamažu artėjama, tam ruošiamasi.

Lietuvoje literatūros lauko laisvėjimas siejosi su jėgos, galios persitvarkymu, pasiskirstymu, kuomet pamažu silpo, įtaką prarado iki tol visą literatūrinį gyvenimą kontroliavusi cenzūra. Pasak literatūros kritiko Rimanto Kmitos, sovietmečiu knygų, leidinių leidybą kontroliavo keliapakopės cenzūros sistema. Knygų leidybą prižiūrėjo ir galėjo vertinti komunistų partijos svarbiausia institucija (LKP CK) KGB ir tiesioginis tam sukurta Vyriausioji valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdyba prie SSRS Ministrų tarybos – Glavlitas. Knygų rankraščiai, straipsniai privalėjo pereiti per leidyklų vadovybes, redaktorius ir tik tada patekdavo į Glavlitą, kur vėliau buvo tvirtinami Maskvoje (2009: 35). Knygos, straipsniai privalėjo gauti leidimus, cenzorių patvirtinimus ir tik tuomet jie oficialiai galėdavo būti išspausdinami, pasirodyti tuometiniame literatūros lauke. Be to, literatūrologas R. Kmita priduria, kad Lietuvoje tuo metu nebuvo savilaidos, pagrindžio literatūros, visi autoriai leido knygas oficialiose leidyklose (2009: 35). Taigi rašytojai, literatūrinė periodika, iš jų ir kultūriniai almanachai turėjo susitaikyti su cenzūra ar savicenzūra, priimti valdžios diktuojamas taisykles, atitikti keliamus reikalavimus. Tačiau pradėjus sklandyti atgimimo idėjoms, literatūra ėmė keistis, o cenzūra pamažu neteko savo galios, pradėjo prarasti įtaką. Tai liudija Lietuvos atgimimo laikotarpiu egzistavusi pagrindinė periodika. O šiame darbe svarbu tai, kad 1988 metais leistas nelegalus kultūros almanachas / mėnraštis / žurnalas „Sietynas“. Jame

atvirai kritikuojama sovietinė sistema, kūrybai, menui taikyti ideologiniai reikalavimai. Leidinyje išsakomos svarbi poeto, redaktoriaus Valdo Daškevičiaus mintys apie to meto literatūrą, silpstančią cenzūrą:

„Darosi baisu ir liūdna, pagalvojus, kad už tai, ką dabar rašau, prieš trejetą dešimtmečių galėjau būti išvežtas į lagerį, sušaudytas, morališkai sugniuždytas. Net ir prieš keletą metų, „klestinčio brežnevizmo“ laikotarpiu, poetas, išdrįšęs rašyti atviriau, ko gero, neišvengtų psichiatrinės ligoninės. Pagaliau dar ir dabar, atsiradus persitvarkymo konjunktūrai, poetas turi moralinę galimybę rinktis: rašyti netiesą arba tapti nespausdinamu (disidentiniu!) poetu. <...> Baigėsi vulgaraus socrealizmo laikai, ateina laikas tikrai poezijai, kuriai reikės surinkti akmenis ir atpirkti tėvų nuodėmes. Cenzūra <...> įprato prie Ezopo kalbos, bet laikas jai priprasti ir prie viešumo arba iš viso išnykti („Sietynas“ 1989 (1): 36).

Poeto V. Daškevičiaus „Sietyne“ išsakytos mintys taikliai atskleidžia tuometiniame literatūros lauke, t. y. 1989 metais susiklosčiusią literatūros padėtį, vykstančias permainas. Teigiama, kad keičiasi padėtis, švelnėja cenzūra. Į literatūrinį gyvenimą pamažu veržiasi kūriniai, kurie anksčiau būtų cenzorių neleidžiami spausdinti, o šiuos kūrinius parašę asmenys būtų represuoti. Atskleidžiama žiauri tiesa, kaip buvo elgiamasi su sovietinei sistemai neįtikusiais kūrėjais: rašytojai, poetai buvo tremiami į Sibirą, lagerius, sušaudomi, morališkai sužlugdomi, pripažįstami psichiniais ligoniais. Tai buvo sovietinė tikrovė, kuri praktiškai nepalikdavo jokių galimybių laisvai kūrybai. Kartu V. Daškevičiaus konstatuoja faktą, kad situacija pamažu keičiasi, atsiranda galimybė rinktis. Galima išlikti palankiam, lojaliam sovietinei valdžiai arba tapti „nespausdinamu (disidentiniu!) poetu“, t. y. tyliai, savo vidumi išreikšti pasipriešinimą, už kurį nebūsi represuotas. Be to, priduriama, kad „vulgaraus socrealizmo laikai“ praėjo, tačiau kūrybai, literatūrai dar reikės laiko atsitiesti, atitaisyti padarytas skriaudas, užpildyti spragas. Taigi literatūra laisvėja, o cenzūra tampa daug švelnesnė.

„Sietyne“ skelbtas žodis buvo laisvas, galėjo paliesti tokias temas, kurios oficialiai leistuose almanachuose, nors ir laisvėjant cenzūrai dar buvo negalimos. Kituose analizuojamuose kultūriniuose almanachuose leistuose ar prieš nepriklausomybės atgavimą („Veidai“, „Proskyna“) galima aptikti V. Daškevičiaus aptartus literatūros laisvėjimo požymius. Geriausiai jie išryškėja lyrikoje, pavyzdžiui, poeto Jono Juškaičio eilėraštyje parašytame 1988 metais ir išspausdintame „Proskynos“ almanacho pirmajame numeryje:

„<...>Dieve duok pilnystę mėnuliui. Lyg nujauti

Ką... Nukirst gyvatė

Gal... Šiaurėj stovi lageriai nenugriauti...

Duok nuodų – gyventi!

Vaistų duok: į skaudamas vietas... Kaip saujas tris

Žemių. Joms išnykus...

Iš neperskaitytų knygų gal gyvenimas iškris

Kaip gėlė iš knygos.

Bet negaila. Vos trispalvę paliečiu ranka
Vaiko ir – ties galva
Sukos kulkos. Nežinau, nē kur tėvai anka
Slėpdavo trispalvę <...>“ („Proskyna“ 1989 (1): 2)

Perskaičius šį poeto J. Juškaičio eilėrašį, galimai greitai suvokti, jog čia kalbama apie laisvę, prasidedantį Atgimimą. Eilėraštyje fiksuojami Lietuvai skaudūs praeities įvykiai, patirti trėmimai, jų pasekmės. Tačiau viltį teikia nujaučiama išsivadavimo galimybė, kuri atsiskleidžia iš eilėraštyje minimų detalių („trispalvę paliečiu ranka“, „slėpdavo trispalvę“). Poeto eilėraštis atviras, galima lengvai suprasti jo simbolinę prasmę, kvietimą kovoti dėl savo laisvės. Neveltui eilėraštis išspausdinamas kultūrinio almanacho pirmame numeryje, iškart po literatūrinio manifesto. Jis sustiprina redakcinės komisijos išsakytas idėjas, emocingą, džiaugsmingą manifeste vyraujančią nuotaiką („Savo dvasinę būseną šiandiena vadiname Atgimimu. Grįžtame prie savosios tautos versmių <...>“. „Proskyna“ 1989 (1): 1). Taigi galima teigti, kad literatūrinis sąmoningumas, minties laisvumas jaučiamas ne tik pogrindyje leistame „Sietyne“, bet jis ryškus ir kituose kultūriniuose almanachuose, leistuose iki Nepriklausomybės atgavimo.

2.4.2. Publicistiniai svarstymai apie kūrybą

Publicistika ir eseistika ankščiau siau pajuto kultūrinio, literatūrinio lauko laisvėjimą, greičiau prisitaikė prie pasikeitimų. Pasak literatūrologo V. Kubiliaus, niekur kitur taip nebuvo įnirtingai laužomi senojo mąstymo liekanos kaip laikraštinių publicistikos bei žurnalistinės eseistikos srityse. Publicistika ėmė žaibiškai fiksuoti besikeičiančią padėtį, prisitraukdama visokius faktus, o eseistika išryškino skausmingus patirties, tautos likimo modelius (1997: 178–179). Tokia situacija paskatino laisvesnį mąstymą, įnešė naujų tendencijų. Kultūriniuose almanachuose šios tendencijos taip pat svarbios. Išryškėja atviresnis, emocingesnis kalbėjimo tonas, daugiau dėmesio imama skirti pokalbiams, diskusijoms, publicistikai, eseistikai. Kai kurie almanachai turi net atskiras skiltis, kuriose jaučiamas laisvesnis diskusinis kalbėjimas, nuomonių, apmąstymų įvairovė. Pavyzdžiui, jaunųjų kūrybos almanachas „Veidai“ turi rubrikas „Mintys paraštėse“, „Prie pokalbių stalo“, „Post scriptum“, „Veidų“ tribūna“, kuriose jaučiamas žodžio, sąmonės laisvėjimas, susirūpinimas esama padėtimi, vertybėmis:

„Nuo seniausių laikų visų tikinčių žmogumi, jo ateitimi, tikinčių gyvenimo ir gyvybės tąsa, kartojama: žmogus, jo darbas, jo dvasia turi būti laisvi nuo neteisybės, melo, protinga būtybė neturi žudyti, žmogus turi auklėti vaikus, sodinti medžius, kurti ir tobulėti.

Būtent taip suvokiu kūrybos pilietiškumą – kūryba turi ginti žmogaus teisę būti gyvu, laisvu“ („Veidai“ 1987: 12).

Tokiomis pakankamai drąsiomis mintimis apie kūrybą ginančią žmogaus teisę į laisvę, gyvenimą 1987 metais „Veidų“ tribūnos“ rubrikoje pasidalija žurnalistas, poliglotas Aurelijus Katkevičius. Autorius savo mintį pagrindžia nuo senų laikų priimtomis tiesomis, aiškinančioms, kad prasmingai žmogaus egzistencijai reikalinga laisva, melo ir neteisybės nevaržoma dvasia. Tik tuomet žmogaus gyvenimas, veikla, kūryba yra prasminga, gali tobulėti, skleistis. Laisva kūryba išreiškia prigimtines žmogaus teises, kurios visada turėtų būti ginamos ir saugomos. Šių teisių pažeidimas veda prie vertybių sugriovimo, chaoso.

Besikeičiančią literatūros padėtį, sąmonės laisvėjimą rodė literatūrinių nuostatų ir literatūros vertybiškumo, moralinių normų svarstymai. Lietuvių kultūriniuose almanachuose prasidėjęs laisvėjimas į paviršių iškėlė atviresnių, vidinėmis abejonėmis pagrįstų refleksijų apie tuometinę literatūros situaciją. Pavyzdžiui, kultūros tyrinėtojas, poetas Artūras Tereškinas „Veidų“ almanacho rubrikoje „Mintys paraštėse“ aptaria literatūros, poezijos padėtį:

„Čia ir matau didžiausią pavojų, tiek žmogui, literatūrai, tiek apskritai kultūrai: būties hierarchijos pojūčio praradimą, visišką etinių ir estetinių kriterijų reliatyvumą. Išnykusi riba tarp to, kas dora, kas vertinga ir kas ne. <...> Beviltiškai ilgai ieškoję savęs, mes užmiršome Tiesą, per kurią ir turėtume į save eiti. Paskendę šurmuly, kasdieninėse kalbose apie poeziją be jos pačios, mes pasidarėme panašūs į tuos bibliinius žydus, kurie mėgsta vaisių ir neapkenčią medžio, mėgsta medį, bet neapkenčia vaisiaus. Medis neauga, o vaisiai skinami. Eilėraščiai rašomi, o gyvenimas slysta pro šalį, neužkliudydamas nei tavęs, nei tavo „sielos produkto...“ („Veidai“ 1989: 239).

Kalbama, kad nėra kultūrinio veikimo motyvacijos, kuri skatintų pozityviam darbui, kūrybai. Matoma didelė grėsmė lietuvių kultūrai, literatūrai, nes šiose srityse išnyksta riba tarp to kas vertybiška, moralu, pagrįsta etiniais ir estetiniais kriterijais ir to, kokia kultūra, literatūra yra tuo metu. Nors kuriami literatūros, poezijos kūriniai, tačiau jie nepaliečia žmogaus dvasios, „slysta pro šalį, neužkliudydamas nei tavęs, nei tavo „sielos produkto...“. Vertybiškai, estetiškai jei menkaverčiai, netarnauja aukštesniems dvasiniams tikslams, idėjoms. Kūryba neatlieka savo tikrosios paskirties, neužgriebia gilesnių, egzistencinių dalykų.

2.4.3. Istorinis, dokumentinis pažinimas skatinantis mąstymo laisvėjimą

Almanachuose svarbią vietą užėmė praeities ir dabarties reflektavimas, savo istorijos pažinimas, kuris taip pat skatino sąmonės laisvėjimą. Pasak literatūrologo V. Kubiliaus, kultūra susijusi su istorine atmintimi, kuri yra vidinės laisvės, moralinio savarankiškumo sąlyga. „Kultūra amžinos dvasios savarankiškumo, moralinio ir politinio pasipriešinimo šaltinis“ (1997: 183). Taigi savo istorijos, kultūros pažinimas buvo vienas iš būdų, kuris skatino savirefleksiją, leido kovoti su neteisybe ir melu. Todėl almanachuose nemažai vietos skiriama šiam kultūros pažinimui. Pavyzdžiui, svarbias ir verčiančias susimąstyti įžvalgas pateikia kultūros istorijos tyrinėtojas Darius Kuolys straipsnyje „Ir istorija, ir literatūra“. D. Kuolys svarsto senosios lietuvių literatūros vertinimo problematiką, kuri yra gyvybiškai svarbi visai tolesnei tautos dvasinei raidai:

„Menkiausias konjunktūrinis senosios kultūros dalykų nutylėjimas, ne tik pakerta mokslo orumą, pažeidžia dialektinius jo principus, bet ir palaipsniui griauna dabarties dvasinio gyvenimo pamatus. Priverstinis praeities reiškinių sąsajų ignoravimas yra skaudžiausias ir senosios lietuvių raštijos tyrinėjimus <...> Lietuvos kultūros istoriografijoje pasitaikanti schema, šalies kultūros raidą grindžianti socialinių santykių raida, nepaisanti santykinio dvasios reiškinių savarankiškumo. Tokiu modeliu besiremiančiai šalies kultūros istorija skleidžiasi ne kaip atvirų prasmų, bet kaip uždarytų daiktų, geriausiu atveju, kaip įdaiktintų idėjų istorija“ („Veidai“ 1989: 331).

Teigiama, kad objektyviam senosios istorijos vertinimui reikia pasirinkti tinkamą modelį, nes sociologizuojantis žvilgsnis, t. y. besiremiantis visuomenės struktūromis nėra tinkamas, užgožia istoriją, stengiasi palenkti ją į savo pusę. O norint praplėsti dvasios ribas, praturtinti dabartinį gyvenimą negalima iškraipyti, nutylėti, priverstinai ignoruoti praeities reiškinių. Kaip išeitis siūloma kultūrologinė interpretacija, kuri gali padėti tinkamai suvokti faktus, paversti juos dvasios istorija. Be to, priduriama, kad interpretacija paremta dorovinga prasmės istorija „padėtų rasti atsaką ir į dabarties žmogui iškilusį tikrybės klausimą, priartintų šiandienos sąmonę prie aukštesnio dvasingumo supratimo“ („Veidai“ 1989: 334). Taigi straipsnyje svarstomos senosios lietuvių literatūros interpretavimo galimybės, praturtinančios ir praplečiančios suvokimą, skatinančios vertinti istorijos faktus, pasitelkti kitokius požiūrius, kurie gali padėti sergėti, tinkamai atkurti gyvybiškai svarbius istorinius faktus reikalingus tolesnei tautos raidai.

Istorijos pažinimas skatinantis minties, sąmoningumo išsilaisvinimą kultūrinuose almanachuose dažnai vyksta ir per pačių istorinių dokumentų, šaltinių pirminį pažinimą. Tokiose publikacijose galima surasti įvairių minčių, kurios tampa naudingos aiškinantis laisvos kūrybos sampratą. Pavyzdžiui, 1989 metų kultūros almanache „Proskyna“ pateikiamas istorinis 1936 metų dokumentas „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, kuriame svarstomas valstybės ir lietuviškosios kultūros, kūrybos santykis:

Asmens laisvė veda į solidarumą ir kūrybą. Be žmogaus asmens laisvės nėra įmanoma jokia žmogiška institucija ir joks kūrybinis žmogaus užsimojimas. Kiekviena kūryba, vis tiek ar ji bus mokslinė, ar meninė, ar politinė bei socialinė, suponuoja laisvą žmogaus asmenybę. Be asmeninės laisvės nėra galima jokia pažanga („Proskyna“ 1989 (3): 132).

Straipsnyje akcentuojama, kad žmogaus laisvė yra neatsiejama nuo jo kūrybinių užmojų. Tik laisva kūryba gali tobulėti atnešti teigiamų rezultatų. Be laisvos dvasios negali vykti jokia prasminga kūryba, veikla. Šias mintis deklaruoja Kauno jaunų intelektualų grupė „Naujojoje Romuvoje“ 1936 metų deklaracijoje, kurioje skelbiamas valstybės reformos projektas. Deklaraciją pasirašo: J. Ambrazevičius, dr. J. Grinius, J. Grušas, dr. Z. Ivinskis, J. Keliuotis, dr. A. Maceina, Ig. Malinauskas, Pr. Mantvydas, prof. K. Pakštas, dr. Č. Pakuckas, dr. J. Pankauskas, dr. A. Stasys, dr. Ig. Skrupskelis, A. Vaičiulaitis, doc. B. Vitkus. Ši idėja apie kūrybos ir laisvės neatsiejamumą patvirtinta meno, kultūros, politikos, filosofijos atstovų sustiprina istorinio sąmoningumo svarbą Atgimimo laikotarpiu. Todėl almanache ši deklaracija perspausdinama ir Atgimimo laikotarpio kontekste įgauna kitą prasmę. Dokumentas atgaivina istorinę atmintį, tampa aktualus kovoje dėl

Lietuvos Nepriklausomybės atgavimo. Tokių istorinių tekstų ar jų fragmentais parengtų straipsnių kultūriniuose almanachuose perspausdinama ir daugiau, todėl galima sakyti, kad tai buvo vienas iš būdų skatinti sąmonės laisvėjimą. Be to, šiuo laikotarpiu almanachuose perspausdinami ne tik istorinę vertę turintys tekstai, bet kartu kuriama ir simbolinė tąsa su prieškarine kultūra. Į kultūros, literatūros lauką sugrįžta, simbolinį kapitalą sustiprina perspausdinami literatūrologijos, filosofijos straipsniai, grožinės literatūros knygos.

2.4.4. Autentiška, kančią liudijanti kūryba

Kultūriniuose almanachuose ryškus autentiškas mąstymas – subrandintas kentėjimo tyloje, susijęs su patirtomis kančiomis, išgyvenimais. Šie autentiški liudijimai įgauna įvairias formas. Dažnai analizuojamuose leidiniuose pateikiami atsiminimų, grožinės kūrybos, poezijos rėmuose ar persipynę su eseistiniais, publicistiniais ieškojimais. Almanachuose net išskiriamos atskiros skiltys, kuriose atsispindi tie išgyvenimai. Pavyzdžiui, „Sietynas“ turi skiltį „Vėluojanti tiesa“, kurioje publikuojami gydytojos, rašytojos Dalios Grinkevičiūtės atsiminimai, patirti sunkūs išbandymai tremtyje („Sietynas“ 1988 (1): 138–161). Arba prisimenami rezistencinėse pokario kovose žuvę rašytojai Bronius Krivickas, Mamertas Indriliūnas. Septintajame „Sietyno“ numeryje apie šiuos tragiškai žuvusius rašytojus pateikiami publicistiniai literatūrologo Virginijaus Gasiliūno svarstymai „Tragiškoji karta: Mamertas Indrilūnas ir Bronius Krivickas“ („Sietynas“ 1990(7); 68–69), lietuvių literatūros tyrinėtojų V. Zaborskaitės, V. Kubiliaus, kunigo K. Vasiliausko prisiminimai, bei poetės, tautosakos tyrinėtojos P. Aukštikalnytės-Jokimaitienės žodis apie savo draugus.

Šie skausmingi lietuvių tautai įvykiai dažnai pasireiškia per prozas, lyrikos prizmę. Ypač tai ryšku almanache / mėnraštyje / žurnale „Sietynas“. Čia tokios trauminės, slegiančios kūrybos publikuojama daugiausiai lyginant su kitais almanachais. Subtiliausiai tokia patirtis užfiksuojama poezijoje. Pavyzdžiui, poeto V. Daškevičiaus eilėraštis „Sibiro tautelė“ išspausdintas „Sietyne“:

„Tautelė Sibiro sniegynuos
jos vardo niekas
nežino.

Į sniegą ji ašarą sėjo
ir plukdė sielas
Jenisiejum.

Ji po kedrmedžiu užmigo,
save užvertusi
kaip knygą“ („Sietynas“ 1988 (1): 38).

Šios liūdnos, lyriškos poeto V. Daškevičiaus eilės įamžina mūsų tautos skaudžią patirtį, tremtyje patirtus išgyvenimus. Poeto dėka istorinė tiesa įpinama į poeziją, tampa liudijimu ateities kartoms. Be to, lyrinė forma suteikia abstrakčią simbolinę prasmę, išliekamąją vertę.

Kultūros almanache „Proskyna“, taip pat svarbūs tekstai, kūriniai, kurie padėjo skaitytojui nusikelti į praeitį, geriau pajauti ir pažinti nenutrūkstamą laiko alsavimą, pokario, tarpukario Lietuvos situaciją. Čia į dienos šviesą iškeliami istoriniai praeities įvykius reflektuojantys, liudijantys tremtinių, skaudžių patirčių tematiką atspindintys darbai. Pirmuosiuose 1989, 1990 metais leidžiamose kultūros almanacho jaunuomenei „Proskynos“ numeriuose išskiriamos skiltys, tokias kaip „Kančios archyvas“, „Memuarai“. Šiose skiltyse daugiausiai publikuojami lietuvių autorių kūriniai ir darbai, kuriuose gyvai atsispindi praeities, patirtų išgyvenimų liudijimai, prisiminimai. Pavyzdžiui, almanache publikuojami kalbininkės, germanistės ir lituanistės, habilituotos humanitarinių mokslų daktarės T. Buchienės straipsnis „Atsiminimų nuotrupos“, kuriame atsispindi sudėtingas ir nelengvas autorės gyvenimo kelias: vaikystėje ir jaunystėje pamilta Lietuva, Kaunas, autorės klajonės ir vargai Antrojo pasaulinio karo metais („Proskyna“ 1989 (3): 164–178). Arba Albinos Venckevičienės parengta publikacija „1944 m. Kūčios Dzūkijoje“ besiremianti autentiškais Petro ir Adomo Jančiauskų liudijimais. Publikacijoje aprašomas kraupus 1944 metais, Dzūkijos apylinkėse, įvykęs atsitikimas, kurio metu buvo deginami ištisi kaimai, sodybos, žudomi beginkliai ir niekuo nenusikalte žmonės:

Vos peržengęs savo lauko ribą į Klepočių kaimą išvydau baisų reginį: netoli savo kiemo, prie balos šalia keliuko, gulėjo nušautas kaimynas, geras ir nuoširdus, niekam blogo nelinkėjęs žmogus, jaunas vyras, raišas Kazys Mikalonis. <...> Savo akimis mačiau, kaip visas Klepočių kaimas smilko. Tvyrojo sudegintų pastatų ir gyvulių svilėsių tvaikas. Kaimas buvo nuniokotas. (1989 (1): 62).

Šioje ištraukoje iš P. Jančiausko prisiminimų atsispindinti gyvas, siaubingos tragedijos liudijimas, kuris „Proskynos“ almanache yra užfiksuojamas ir iškeliamas į viešumą. Publikacijoje aprašomi istoriniai, autentišku patyrimu paremtos Klepočių, Ryliškių ir kitų aplinkinių lietuviškų kaimų tragedijos, vykęs NKVD kariuomenės siautėjimas, kuris Lietuvai padarė bene daugiausia nuostolių per visą okupacijos laikotarpį. Publikacija vertinga tuo, kad tai yra liudijimas pasakojantis ir atkuriantis detalius vaizdus, patirtus išgyvenimus. Prisiminimų pasakotojas išvysta siaubingą, sudegusio gimtojo kaimo vaizdą. Regimas NKVD kariuomenės nušauto kaimyno kūnas, jaučiama baimė, lauke tvyranti žiaurių įvykių, nelaimių, mirčių atmosfera. Šis prisiminimas giliai įsirėžia į pasakotojo atmintį, sukelia nemalonius jausmus, o kartu įaudrina skaitytojo jausmus, atskleidžia patirtas skriaudas.

Kartais publikacijose pateikiami ne tik įvykių aprašymai, tačiau išryškėja tam tikras situacijos vertinimas. P. Jančiausko brolis A. Jančiauskas toje pačioje publikacijoje pateikia apibendrintą situacijos vertinimą:

Dažnai savęs klausiu: kokia buvo šių žudynių priežastis? Atsakymo taip ir nerandu nei aš, nei kiti, likę gyvi ir gyvenantys Ryliškių apylinkėse. <...> Kur visi tie „laisvės nešėjai“ ir „liaudies gynėjai“? Jie tyli, kaip tylėjo visus tuos metus. Tyli ir kapų kauburėliai Ryliškių apylinkėse („Proskyna“ 1989 (1): 63).

Jau iš tam tikros laiko perspektyvos svarstomi 1944 metų įvykiai. Klausama kas lėmė NKVD kariuomenės siautėjimą Lietuvoje, nusinešusi tiek daug beprasmių žūčių. Keliami klausimai į kuriuos nerandama ir nesitikima rasti atsakymų. Paliekamas atviras kelias skaitytojų svarstymams, apmąstymams.

Įdomūs, gyvi ir emocingi dzūkų kraštotyrininko ir etnografo V. Ulčinskio atsiminimai „Kauno kalėjime“. Autorius prisimena savo areštavimą, nuo 1940 metų rudens iki 1941 metų vasaros, karo pradžios praleistą laiką Kauno sunkiųjų darbų kalėjime:

Įleido ir užrakino. Tuščia dvokianti kamera. Man pasidarė baisu, niūru, nes dar niekada nebuvau matęs tokių „kambarių“. Aukštai mažas langelis, grotomis išpintas. Prie durų dvokiantis bakas. Vaikštau, apžiūrėjau sienas, susipažinau su „butu“. Prie lango, dulkių sluoksnyje, parašai: „Leonas Bistras“, šalia – „Kurkauskas“. Parašai šviežutėliai. Aha! Jūs čia buvote, gal dar nūnai. J. Bistras – buvęs Lietuvos švietimo ministras. <...> Kurkauskas – buvęs Klaipėdos gubernatorius. Jo autografus buvau matęs spaudoje, todėl ir pažinau. Tai va, likimas lėmė pabūti tame pačiame „viešbutyje“ su įžymiais Lietuvos vyrais! Pasidarė drąsiau. („Proskyna“ 1989 (2): 89–90).

Kūrinio pasakotojas vaizdingai, šiek tiek ironiškai aprašo savo kameros aplinką, čia netikėtai aptiktus žymių žmonių, Lietuvos švietimo ministro, buvusio Klaipėdos gubernatoriaus autografus. Ištraukoje išryškėja emocinga, guvus pasakojimo stilius. Galiausiai čia atsiskleidžia V. Ulčinsko jausena, jį apėmusi baimė, neramumas, neužtikrintumas dėl savo ateities.

Baimė, neužtikrintumas jaučiamas ir farmacininko, tremtinio K. Balčiūno prisiminimuose pavadintais „Lietuvių golgotos“ („Proskyna“ 1990 (4): 240–245). Čia atskleidžiami Sibiro tremtyje išgyventi įvykiai. 1944 metų pavasarį pasakotojas kartu su broliu ir motina išvežamas į Sibirą. Ten K. Balčiūnas įvairiose Krasnojarsko krašto lageriuose praleidžia 14 metų, įgyja felčerio specialybę. Tremtinys atskleidžia savo šeimos, kitų lietuvių išvežimo į Sibirą aplinkybes, patirtus išgyvenimus, viltį dar sugrįžti į gimtąją Lietuvą.

Daugumoje aptartų prisiminimų ryškūs publicistiniai, beletristiniai atspalviai, apeliuojama į skaitytojo jausmus, vaizduotę, tuo būdu sureikšminant patirtų išgyvenimų svarbą. Praeitį liudijantys tekstai gana meniški, literatūriški, nes be laikmečio atspindžių, istorinių įvykių apžvalgos čia kuriami vaizdingi patirčių aprašymai, veikėjų paveikslai. Šiuose paveiksluose be faktinių, dokumentinių duomenų, išryškėja autorių pasaulėžiūra, vidiniai išgyvenimai, individualumas, savitas situacijų vertinimas. Todėl tokie almanachuose užfiksuoti prisiminimai tampa besiformuojančios istorinės savimonės išraiška, siejasi su noru susivokti istorijoje. Aptarti prisiminimai ne tik padeda pažinti praeitį, prisideda prie istorinės, tautinės savimonės formavimosi, bet ir užpildo tam tikras literatūrinio lauko spragas atsiradusias dėl sovietinės ideologijos, okupacijos metų.

Sąmonės laisvėjimas, sąmoningumas kultūriniuose almanachuose „Veidai“, „Proskyna“, „Sietynas“ siejosi su literatūriniu, kultūriniu, istoriniu pažinimu. Kultūriniuose almanachuose vis dažniau išryškėdavo rašytojų svarstymai kritikuojantys sovietinę sistemą, kūrybai taikytus ideologinius reikalavimus, cenzūrą. Tokie kūrėjų pasisakymai liudijo literatūros lauke vykstančius pokyčius, besikeičiančią padėtį, siejosi su cenzūros laisvėjimu. Almanachuose taip pat stengtasi susigrąžinti kultūros tradicijas, istorinę atmintį. Tam įtakos turėjo kultūriniuose almanachuose perspausdinami filosofiniai, literatūrologiniai, istoriniai, tarpukario laikotarpio straipsniai, kūriniai. Svarbią vietą leidiniuose užėmė autentiškas mąstymas – subrandintas kentėjimo tyloje, susijęs su išgyvenimais patirtais tremtyje, lageriuose, katorgoje, partizanų rezistencinėse kovose. Kultūriniai almanachai net turėjo atskiras skiltis, rubrikas, kuriose buvo publikuojami šie skaudžius išgyvenimus liudijantys prisiminimai. Be to, šis trauminės patirties įamžinimas dažnai persipindavo su kūrybiniais rašytojų ieškojimais, subtiliai ir jausmingai atsispindėjo lyrikoje.

3. REGIONINIAI ALMANACHAI: „VARPAI“, „BALTIJA“

Regioninę kultūrinę spaudą galima suvokti kaip kūrėjų, kultūrinių leidinių autorių, sudarytojų, bendradarbių ir vartotojų, skaitytojų sukurtą subkultūros reiškinių. Šis regioninis kultūrinis, literatūrinis gyvenimas šiek tiek skyrėsi nuo vykusio Lietuvos centre. Skirtingų regionų leidiniams būdingi tam tikri kultūriniai, literatūriniai ypatumai, požymiai. Šioje darbo dalyje plačiau analizuojami to meto literatūriniame gyvenime ryškesni ir svarbesni vaidmenį atlikę, literatūrologės L. Jakonytės išskirti, regioniniai kultūriniai almanachai „Varpai“ (1989–2014 m.) ir „Baltija“ (1984–2014 m.). Gilinamasi į leidinių pasirinktas kryptis, užsibrėžtus siekius, išryškėjusius bendrumus. Žvelgiama, kaip šiuose leidiniuose skleidėsi išlaisvėjimo idėjos, kuo jos buvo panašios, kuo skyrėsi, nuo almanachų, leistų Lietuvos centruose, Vilniuje, Kaune. Tačiau šiame darbo skyriuje nesigilinama ir neaptariama kitakalbių rašytojų tekstų vertimai, nes 1988–1991 metų analizės rėmuose „Varpų“ ir „Baltijos“ almanachuose jų pasirodė vos keletas. Svarbesnę vietą vertimai šiuose leidiniuose užėmė vėlesniais jų gyvavimo metais.

3.1. Regioninių leidinių „Varpai“ ir „Baltija“ literatūriniai manifestai

Pirmajame literatūrinio visuomeninio almanacho „Varpų“ numerio manifeste *Tegul skamba „Varpai“* prisimenamas ir pagerbiamas leidinio tęstinumas, 1943–1944 metais leistas tokio pat pavadinimo literatūrinis almanachas. Teigiama, kad naujajame leidinyje bus perspausdinami įdomiausi, brangiausi prieš pusšimtį metų ir anksčiau įvairiuose leidiniuose publikuoti kūriniai apie Šiaulius ir šiauliečius. Akcentuojama, kad čia bus publikuojami ne tik literatūros, bet ir tiriamojo pobūdžio darbai, studijos, „kad būtinas mąstymas, kuris ne tik galėtų duoti kryptį, kad tai būtų daugiau kultūros almanachas, kad – pagaliau – jis turėtų išliekamąją vertę“ („Varpai“ 1989: 3). Taigi naujasis „Varpų“ leidinys profesionaliais, tiriamojo pobūdžio straipsniais, studijomis, pasitelkęs filosofinį mąstymą orientuojasi ne tik į literatūrą, bet siekia apimti ir platesnius kultūros aspektus, įgauti didesnę išliekamąją vertę. Be to, leidinys didesnę dėmesį skiria savo kraštui, jo autoriams. Leidinio manifeste taip pat išsakomas siekis mėginti nusakyti „Šiaulių kultūros fenomeną“: „Ne taip paprasta atsakyti, kas sudaro Šiaulių kultūros fenomeną, kas ji – Šiaulių kultūra, ateinanti iš senų laikų, iš toli. Manome, kad tai ir bus vienas iš almanacho tikslų bei uždavinių, kurį redakcinei kolegijai padės įgyvendinti bendraminčiai“ („Varpai“ 1989: 3). Be to, teigiama, kad miesto kultūros fenomeno atskleidimui bus pasitelkiamos literatūros, literatūrologijos,

publicistikos, dailės, muzikos, filosofijos, istorijos, kraštotyros ir kitos sritys. Taip pat manifeste užsimenama, kad tautinis atgimimas ženklins ne tik šį, bet ir kitus leidinio numerius, jog leidinyje svarbią vietą užims „literatūriniai kūriniai, esė, publicistika, Šiaulių kultūros istorija, atsiminimai (ne taip seniai – neskelbti), senos retos nuotraukos, meninė fotografija, dailininkų darbų reprodukcijos“ („Varpai“ 1989: 3).

Pažvelgus atidžiai į šio leidinio 1988–1991 metais išleistus numerius, galima sakyti, kad manifeste išsikelti tikslai buvo sėkmingai įgyvendinami. Nuo pat pirmojo numerio didelis dėmesys skiriamas pažymėti leidinio tęstinumui. Tai liudija 1989 metais „Varpų“ almanacho redaktoriaus sudarytojo Leono Peleckio pokalbis su prozininku, vertėju, bibliotekininku, pirmuoju almanacho „Varpai“ redaktoriumi Kaziu Jankausku straipsnyje „Lietuviškasis Hamsunas sugrįžta į Šiaulius“ („Varpai“ 1989: 7–16). K. Jankauskas 1943–1944 metais nelengvomis sąlygomis Šiauliuose sudarė ir išleido pirmąsias almanacho „Varpai“ 2 knygas. Tačiau almanacho sudarytojas 1951 metais buvo apkaltintas antisovietine veikla, suimtas, nuteistas ir išvežtas į lagerius (1955 metais K. Jankauskas grįžo į Lietuvą). Tremties priežastis – per Antrąjį pasaulinį karą paskelbti apsakymai apie pirmuosius lietuvių trėmimus (LLE 2001: 195). Šiame interviu K. Jankauskas prisimena ne tik „Varpų“ almanacho išleidimo aplinkybes, bendradarbius, bet ir pakankamai atvirai kalba apie ištrėmimo aplinkybes, laiką, praleistą lageryje: „Lageryje jis neužmetė kūrybos. Iš ten siųsdavo pieštuku rašytus apsakymus. Visus 22 išsaugojo žmona. Aštuoni iš jų pakliuvo į rinkinį „Stogas ir žvaigždėtas dangus“ („Vėžys“, „Vilkas“ ir kiti). („Cenzorius leitenantas, kuriam retkarčiais pakišdavau lašinių, sviesto, praleido apsakymus, ir žmona beveik visus gavo.“)“ („Varpai“ 1989: 14). Čia pat po K. Jankausko pokalbio su L. Peleckiu leidinyje pateikiamas prozininko apsakymas „Kelias“ apie inteligentą, rašytoją, kuriam leidžiama iš tremties sugrįžti į Lietuvą.

Be to, šis interviu su K. Jankausku išskirtinis tuo, kad jame fragmentiškai išspausdinamas literatūrinis Bernardo Brazdžionio laiškas buvusiam „Varpų“ almanacho redaktoriui. Laiške B. Brazdžionis kalba apie naujai išleistą K. Jankausko knygą, aptaria to meto literatūros padėtį:

„Kai sužinojau, kad veikalas išėjo – kiek apgailestavau, kad gal per anksti, nes parengta spaudai dar persitvarkymo dvasiai neįsisiūbavus, – būtų buvę galima daug ką atviriau pasakyti, apie ano meto literatūros drąsiau ir tiksliau pasikalbėti... <...> Kol kas apie atvirą atvirumą, apie Stalino kulto smerkimą konkrečiai, apie visas blygybes tik kalbos, kalbos, kalbos (nors, tiesa, neretai labai piktos, šiurkščios, neįprastos entuziastingų liaupsių gausybėje), laukiu, kada pradės rodytis faktai. Kada bus atspausdinti Putino eilėraščiai, kuriuose jis pirmas pasmerkė Stalino „saulę, pašvietusią raudonai“, vežimus į Sibiro tremtį ir kt., <...> Bet kodėl kiti delsia? <...>

B. Brazdžionis“ („Varpai“ 1989: 15–16).

Šis K. Jankausko susirašinėjimas su B. Brazdžioniu liudija, kad dar 1989 metas nebuvo visiškai atgauta žodžio laisvė, dar nebuvo galima apie viską kalbėti laisvai. Tuo metu dar trūksta drąsos kalbėti apie sovietinės sistemos blygybes. Tačiau L. Peleckio pokalbis su K. Jankausku, išspausdintas 1989 metų „Varpų“ almanacho numeryje, liudija, kad tam tikros laisvės jau būta, kad

pamažu įsisiūbuoja persitvarkymo dvasia, leidžianti apie daugelį dalykų kalbėti atviriau, kaip, pavyzdžiui, apie tremtį, patirtas skriaudas, kūrybą nelaisvės sąlygomis. Tokių liudijimų leidinyje ypač gausu.

Taigi Šiaulių kultūrinis almanachas „Varpai“ pirmuosiuose leidinio numeriuose nuosekliai laikėsi išsikeltų uždavinių. Leidinyje pasitelkus literatūrą, literatūrologiją, publicistiką, dailę, muziką, filosofiją, istoriją, kraštotyrą atskleidžiamas Šiaulių kultūros fenomenas. Gausu fotomenininkų darbų, kuriuose įamžintos Šiaulių kraštui svarbios vietos (pavyzdžiui, nuotraukos su „Kryžių kalno“ vaizdais, Nepriklausomybės paminklas Šiauliuose), fiksuojami kultūriniai reiškiniai (įvykę koncertai, parodos, susitikimai su menininkais, rašytojais ir pan., pavyzdžiui, B. Brazdžionio apsilankymas Šiauliuose 1989 metais), istorinės akimirkos (publikuojami istorinę vertę turintys, procesus reflektuojantys tekstai).

Almanache svarbią vietą užima originalioji meninė kūryba, literatūriniai kūriniai, esė, publicistika, Šiaulių kultūros istorija, atsiminimai. Pavyzdžiui, „Varpuose“ spausdinama ištrauka iš pedagogo Jaroslavo Rimkaus mašinraščio „Šiaulių gimnazija. Žinių ir atsiminimų nuotrupos iš jos šimtametės 1851–1951 m. istorijos“, kurioje vaizdingai aprašoma, kaip 1919 m. bermontininkai užpuolė Šiaulių gimnaziją. Atsiminimuose atsiskleidžia sunkus kelias, kuriuo ėjo Lietuvos šviesuomenė, kurdama tautinę mokyklą („Varpai“ 1990: 130–142). Leidinyje nemažai vietos skiriama pokalbiams, interviu su išeivijos atstovais. Pavyzdžiui, išspausdinamas tiek visoje Lietuvoje, tiek Šiauliuose mažai žinomos išeivijos rašytojos Aurelijos Žižniauskaitės-Balašaitienės interviu „Nėra dviejų biografijų“ („Varpai“ 1990: 98–106). Šalia rašytojos gyvenimo istorijos, pokalbio apie kūrybą pateikiama autorės romano „Skeveldros“ ištrauka, kurioje analizuojamas mūsų tautos likimas („Varpai“ 1990: 106–118). Romanas išleistas 1987 metais ir jame aprašomi realūs įvykiai, Sangailių šeimos narių likimai sovietams užėmus Lietuvą, trėmimai į Sibirą, klajonės už tėvynės ribų. Taigi kultūrinis almanachas pirmuosiuose numeriuose laikėsi manifeeste išsikeltų tikslų, stengėsi nenukrypti nuo skaitytojams duotų pažadų, todėl daug dėmesio skyrė leidinio tęstinumui, savo miesto istorijai, menininkams, kūrėjams ir jų kūriniams. Leidinyje stengtasi atskleisti tikrąją kultūros, literatūros padėtį, gaivinti istorinę atmintį, todėl čia buvo publikuojami išeivijos atstovų straipsniai, interviu, meninė kūryba, tremtinių prisiminimai.

Svarbią vietą tarp regioninių almanachų užėmė literatūrinis visuomeninis (nuo 1993 m. – literatūrinis kultūrinis) iliustruotas almanachas „Baltija“, atstovaujantis Klaipėdos kraštą, literatūrą. 1984 metų pirmajame numeryje skelbiama, kad tai yra leidinys, „kurio puslapiuose skaitytojas galės susipažinti su svarbiausiomis Lietuvos pajūrio gyvenimo problemomis, su pajūrio menininkų kūryba“ („Baltija“ 1984: 2). Šiame manifeeste pabrėžiama, kad leidinys atsirado iš kultūrinio gyvenimo kasdieninės būtinybės, nes buvo reikalingas leidinys, kuriame būtų galima aptarti „esmingiausius krašto pasiekimus, iškelti problemas ir bandyti ieškoti jų sprendimų, kuriame savo

žodį galėtų tarti kūrybinė inteligentija, pasidarė kultūros gyvenimo kasdieninė būtinybė. Jos pajautimo skatinama „Minties“ leidykla ir išleidžia šią pirmąją „BALTIJOS“ knygą“ („Baltija“ 1994: 2). Be to, priduriama, kad: „redakcinė komisija nuoširdžiai kviečia į leidinio tobulinimą įsijungti visas Tarybų Lietuvos pajėgas, tikėdamasi, kad aktyviausiai savo leidinį parems būtent pajūrio kultūros darbininkai“ („Baltija“ 1984: 2). Iš šio pirmojo 1984 almanacho „Baltija“ numerio prisistatymo kai kurių temų matyti, kad tai dar istorinės ribos leidinys, kuriame gajai sovietinė retorika, mąstymo koncepcija, skelbiamos idėjos. Manifeste išsakytos idėjos ryškiausiai atsispindi pirmajame leidinio numeryje, kuriame stipriai jaučiama sovietinė atmosfera. Pirmuosiuose „Baltijos“ almanacho numeriuose nemažai dėmesio skiriama sovietinėms idėjoms, komunistinio okupacinio režimo propagandai. Tam įtakos greičiausiai turėjo tai, kad almanachas „Baltija“, pasak ilgamečio šviesaus atminimo Lietuvos rašytojų sąjungos nario Rimanto Černiausko, beveik 20 metų kuravusio „Baltijos“ leidybą, buvo pirmasis ir vienintelis sovietinėje Lietuvoje komunistų partijos palaimintas uostamiesčio literatų leidinys (cituojama iš Žeimytė 2014). Todėl kultūrinis almanachas „Baltija“ privalėjo atiduoti duoklę ano meto partiniam, vykdomosios valdžios ar laivyno elitui. Pirmuosiuose numeriuose nemažai vietos skiriama įvairiems LTSR valdininkų, jūrininkų pasisakymams, aukštinantiems tarybų valdžią, jos nuveiktus ar vykdomus darbus Klaipėdoje. Pavyzdžiui, LKP Klaipėdos MK pirmojo sekretoriaus pasisakymas / straipsnis „Miestas be pakraščių“ („Baltija“ 1984: 3–12), kuriame pompastiškai kalbama apie komunizmo kūrimą, tautų draugystę, Klaipėdoje vykstantį aktyvų kultūrinį to meto gyvenimą ir panašiai:

„...Monolitiškas mūsų miestas, darbštūs jo gyventojai, tikri tarybiniai patriotai. Tai miestas be pakraščių tiesiogine, architektūrine prasme. Kiekvienas klaipėdietis siekia, kad jo darbas irgi būtų be „pakraščių“, stengiasi kuo entuziastingiau dirbti, duoti kuo didesnę naudą. To paties reikia palinkėti ir „Baltijai“ – literatūros naujagimiui, atvertusiam naują mūsų miesto – o ir respublikos – istorijos puslapį“ („Baltija“ 1984: 12).

Sekretoriaus pasisakyme kartu išsakomas „Baltijos“ almanachui skirtas palinkėjimas, noras, jog leidinys tarnautų ir neštų naudą sovietinei sistemai. Tačiau bėgant laikui ploto, skirto ano meto partiniams idealams, siekiams, almanache vis mažėjo, o jo vietą užėmė Baltijos regiono, Mažosios Lietuvos kūrėjų kultūros, literatūros darbai, Klaipėdos krašto baltišką kilmę analizuojantys kalbininkų tekstai, klaipėdiečių ir prie jūros kuriančių kitataučių menininkų, rašytojų, dailininkų, muzikų, teatralų kūryba. Pirmasis almanacho „Baltija“ sudarytojas Kęstutis Trečiakauskas, kaip jau minėjome anksčiau, leidinio manifeste teigė, jog leidinyje turėtų būti aptariami esmingiausi krašto pasiekimai, iškeltos problemos ir ieškoma jų sprendimų, jog čia žodį galėtų tarti kūrybinė inteligentija: „Jūra – kiekvienos tautos svajonė, įsikūnijusi arba ne. Jūros, vandenynai išveda žmones į pasaulio erdvę, sujungia civilizacijas ir amžius“ („Baltija“ 1984: 2). Šis išsakytas almanacho siekis buvo įgyvendintas ir išliko svarbus visuose kituose leidinio numeriuose.

Apibendrinant regioninių kultūrinių almanachų „Varpai“ ir „Baltija“ manifestus, juose išsakytus siekius, orientacijas galima teigti, kad čia nebuvo daug nukrypstama nuo užsibrėžtų tikslų.

Leidiniuose didesnis dėmesys skiriamas savo regiono kultūrai, istorijai, literatūrai, t. y. kultūrinei produkcijai, kuri priklauso nuo to regiono socialinės, istorinės, literatūrinės ir kt. raidos, kultūrinio konteksto. Todėl daugumoje almanachų „Varpai“ ir „Baltija“ knygoje publikuojami autorių, kūrėjų darbai padeda atskleisti, išryškinti to krašto, regiono unikalumą, išskirtinumą. Šiaulių regioną atstovaujantis leidinys „Varpai“ daugiau dėmesio skyrė savo krašto, apylinkių istorijai, literatūrai, savo kūrėjų pristatymui, jų kūrybai. Klaipėdos regioną reprezentuojantis almanachas „Baltija“ didesnę dėmesį skyrė kultūrai, įvairioms meno sritims, čia daugiau publikuojama poezijos, kurioje ryškus marinistinis motyvas, mažiau prozos kūrinių lyginant su „Varpais“. Taigi abu leidiniai labiau orientuoti į savo krašto ypatumus, atspindi regiono kultūrinį, literatūrinį lauką.

3.2. Kūrėjas nelaisvės / laisvės sąlygomis

Laisvė neatsiejama nuo asmens orumo, tiesos, sąžinės. Religijotyrininkas, žurnalistas, internetinio dienraščio *Bernardinai.lt* vyriausias redaktorius Andrius Navickas knygoje „Laisvų žmonių bendruomenė?“ kalbėdamas apie laisvę teigia, kad visais laikais neįveikiamas diktatorių priešas buvo žmogaus sąžinė. „Tiek sąžinės graužatis, tiek veriantis skausmas yra gyvybiškai svarbūs perspėjimo signalai, jog kažkas mūsų gyvenime ne taip ir mes save griuname“ (Navickas 2014: 322). Žmogaus sąžinė yra tarsi jo laisvės skydas, kuris saugo jo laisvę, tampa sunkiai įveikiama vidine žmogaus būseną totalitariniam režimui. Sąžinė padeda atskirti tai, kas yra gera ar bloga, suvokti situaciją, išlikti laisvam. Ši vidinė laisvė, sąžinė įsigalėjus sovietinei ideologijai buvo sunkiausiai palaužiama būseną kūryboje, tarp rašytojų. Išlikti sąžiningam, ištikimam savo vertybėms ir jas ginti buvo be galo sunku. „Nerašyti, būti apšauktam „tyleniu“ buvo pavojinga, nes tai traktuota kaip atviras priešiškas valstybės politikai; kita vertus – rašyti taip pat reiškė ne ką mažiau rizikuoti“ (Baliutyte 2002: 109), nes kūryba – menininko išraiška, kurioje atsispindi vidinės būsenos. Menas, kuris netarnavo sovietinei santvarkai, buvo pavojingas, kūrėją galėjo pasmerkti pražūčiai. Su tokia padėtimi susidūrė ne vienas rašytojas likęs Lietuvoje. Šie vidiniai meno kūrėjų, rašytojų išgyvenimai atsispindėjo kultūrinėje spaudoje.

Viename „Varpų“ almanacho numeryje spausdinamas poeto, dramaturgo Antano Gustainio straipsnis apie rašytoją B. Sruogą „Akimirkos su žemiškuoju Baliu Sruoga Žemėje“. A. Gustainis prisimena vieną nutikimą, kurio metu B. Sruoga Spalio revoliucijos minėjimui turėjo parašyti specialią sukakčiai skirtą kantatą. Šioje vaizdžiai papasakotoje istorijoje atsiskleidžia, koks tai sudėtingas ir neįveikiamas darbas buvęs B. Sruogai:

„Pradžioje jis, rodos, buvo įsitikinęs, kad tupint žemų lubų pogrindyje, galima dar gulščiam išsitiesti, kad vis dėlto yra dar perspektyvų. Jis savo naudai išsiaiškino ir žinomą formulę: „Tautinė forma – turinys socialistinis“. <...> Deja, čia Sruoga turėjo progos kelis kartus skaudžiai nusivilti. <...> Simbolinė „saulė iš rytų“ turėjo būti aiškiai

pavadinta pavarde, ir tema aiškiai orientuota į šios dienos politiką. Dar būtinai reikėjo žodžio „Stalinas“, tarsi maldos gale „per amžių amžius amen“. Nuo šios prievolės net jokių gudrumu nebuvo galima išsiraityti“ („Varpai“ 1991: 89).

Rašytojas norėdamas išlikti sąžiningas sau, laisvas viduje turėjo ieškoti būdų, kaip tai padaryti. Jis manė, kad kūryboje pasitelkęs tautinę formą ir tam tikras socialistines idėjas galėsias išsisukti. Tačiau tai buvo klaidingas sprendimas, nes to nepakako. Literatūroje turėjo būti aiškiai įžiūrima politinė tendencija, ideologiniai reikalavimai, stipriai sovietizuoti visi vaizdai. Nebuvo reikalingas joks talentas, svarbiausia buvo laikytis tinkamos pozicijos, t. y. šlovinti tarybų valdžią ir jos laimėjimus, lyderį Staliną ir panašiai. Tačiau B. Sruoga negalėjo šitaip išduoti savęs, savo įsitikinimų ir vertybių:

„Gana ilgai teko laukti tos kantatos, bet ir tas ilgas laikas baigėsi. <...> Jeigu jau norite, tai paskaitysiu ką parašęs. O ten ir vėl: poetiniu žodžiu įgraviruota istorinė perspektyvoje tragiška mūsų liaudies daina, Lietuvos laisvės ilgesys ir ašaromis persunkta savosios žemės meilė. Bet... jokio Stalino nei kitos būtinos šlovės gyviesiems ir numirusiems. <...> Tai tiek ir ne daugiau, ką jis galėjęs parašyti! Prie to jis nepridėsiąs jokio žodžio. Su Stalinu mūsų tautos istorija neturi nė jokio ryšio... <...> Dėl to jis negalys meluoti ir nieko daugiau nenorįs apie mūsų užsakymus girdėti. Užtenka tokio žmogaus gvaltavojimo!“ („Varpai“ 1991: 90).

Tokią visai neatitinkančią reikalavimų minėjimui parašytą kantatą autorius, pamatęs draugų reakciją ir apimtas nevilties, skausmo, bejėgiškumo, sudrasko į skutus. Rašytojas išlieka kategoriškas, ištikimas tautos istorijai, jos supratimui, negali išduoti savęs ir paklusti nustatytiems reikalavimams. Toks rašymas, pasidavimas sovietinei sistemai, jos idėjoms yra žmogaus „gvaltavojimas“, savęs prievartavimas, kurio metu prarandama visiška laisvė, sutrypiamas žmogaus orumas.

Tokia literatūros kūrėjo padėtis anuomet buvo dažna. Rašančiajam nebuvo lengva išlikti sąžiningam, laisvam viduje. Nenorėjusiam pasiduoti rašytojui tekdavo save kankinti, balansuoti tarp to, koks tu esi, kokios tavo vertybės, ir tarp to, koks tu turi / privalai būti. O tai buvo pavojinga. B. Sruoga išliko ištikimas savo pasauliui, dėl to pirmosiomis karo dienomis buvo kaltinamas ir, už neparodytą palankumą sovietų valdžiai, išvežtas į Štuthofio koncentracijos stovyklą. Tokių menininkų liudijimų laisvėjant žodžiui kultūriniuose almanachuose pasigirsta vis daugiau. Štai kaip prabyla Ernestas Galvanauskas 1989 metų „Baltijos“ almanache: „Šiuo metu jau galima praeities įvykių raidą liudyti. Jau galima teisingiau įvykius surikiuoti ir ryškiau papasakoti apie priežastis, sąlygas ir nuotaikas <...> (1989: 13). Ši tendencija ryški abejuose regioniniuose almanachuose. Sovietinėms instancijoms neparankūs, neatitinkantys stereotipinio, niveliuoto ir parankaus žmogaus schemos, buvo ne vienas menininkas, o jų išgyvenimai ir liudijimai nusėdo ir kultūrinėje spaudoje. Patirtos skriaudos, kultūrinio, kūrybinio gyvenimo ypatumai sovietmečiu atsispindi straipsnyje apie šiaulietį dailininką Gerardą Bagdonavičių,⁴ prisiminimų fragmentuose apie Šiaulių rajono

⁴ Vytenis Rimkus „Miesto pilietis“, „Varpai“, 1989, p. 12–46.

muziejninę Birutę Stumbrienę⁵, apolitišką šiauliečių senosios muzikos ansamblį „Polifonija“⁶ ir kituose leidinių straipsniuose.

Sovietmečiu menininkų patirti išgyvenimai persisunkia ir į jų kūrybą. Apie tai, kokia menininko vieta, prigimtis, paskirtis prabyla prozininkas, eseistas Rimantas Černiauskas esė „Balsai tyruose“. Jis įvardija, kad „Menininkas negali meluoti, išsinerti iš kūrybos kaip iš švarko, visų pirma jis turi būti žmogus, savo kūrybą patvirtinantis savo gyvenimu. Menininkas turi būti pranašas, mokantis žmones gėrio“ („Baltija“ 1989: 141). Svarstant šiuos žodžius pasidaro aišku, kodėl taip sunku buvo B. Sruogai ir kitiems kūrėjams išduoti savo vertybes, paminti savo orumą, plaukti pasroviui, nes tai reiškė išduoti ne tik save, bet ir pamatinius meno principus, paminti moralines vertybes. Menininkas savo kūryba patvirtina savo gyvenimą, meluodamas, išsinerdamas iš savo kūrybos principų jis netektų savęs, pamintų tai, kas jam yra šventa.

R. Černiauskas taip pat užsimena apie tai, kokie išbandymai kūrėjo laukia besikeičiant sąlygoms, persiverčiant vertybėms, kultūrai, literatūrai atgaunant laisvę:

„Galų gale susirūpinome savo praeitimi, tautos šaknimis ir morale. Nebenorime būti klajokliais: žmonėmis be tėvų ir protėvių, jų istorinio palikimo. <...> Skubiai lopome baltas (kai kas sako rusvas) istorijos ir literatūros dėmes. Tarsi iš naujo atrandame B. Brazdžionį, J. Aistį, K. Bradūną, tarsi uždraustą vaisių puolame krimsti A. Škėmą, A. Vaičiulaitį. <...> Šiandiena atgailaujame prieš tuos, kuriuos vakar smerkėme ar nutylėjome. Ir smerkiame kitus. Verdam naują košę, palikdami naujas, baltas dėmes“ („Baltija“ 1989: 140).

Prozininkas akcentuoja tai, ką dauguma menininkų, rašytojų suvokė ir pastebėjo besikeičiant politinei santvarkai. Nebenorima būti klajūnais, neturinčiais savo šaknų, istorinio palikimo. Siekiama visa tai susigrąžinti, pervertinti iki tol egzistavusias kūrybines nuostatas. Iš naujo atrandami seniau į šalį nustumti autoriai, kūryba, bandoma atitaisyti sovietmečiu atsiradusias spragas, jas užpildyti išeivių literatūra, tremtinių, partizanų kūryba. Ši tendencija buvo ryški visoje lietuvių literatūroje, todėl natūralu, kad ji atsispindi ir regioniniuose almanachuose. Tam tikra prasme sovietmečiu sustabdyti natūralūs kultūriniai, literatūriniai procesai vėl iš naujo įgauna pagreitį, vystosi, keičiasi. Tai ryšku ir analizuojamuose almanachuose, jie taip pat keičiasi, persitvarko, įgauna naujus veidus. Iš esmės pasikeičia visa sisteminė literatūros lauko būklė, literatūrinis diskursas, agentai, todėl pervertinami ir kitokią prasmę įgauna anksčiau norma laikyti dalykai, viskas vertybiškai apsiverčia.

Pakitusi literatūros padėtis atsispindi net lyrikoje. Čia taip pat prisimenama praeitis, patirti išgyvenimai, nuoskaudos. Geriausias tokios lyrikos pavyzdys galėtų būti poetės Bronės Linauskienės eilėraštis, „Anie metai“ išspausdintas „Baltijos“ almanache:

⁵ Valdas Vertelis „Literatūros muziejus Naisiuose“, „Varpai“, 1989, p. 62–66.

⁶ Sigitas Vaičiulionis „Ar priartėsime?“, „Varpai“, 1991, p. 102–105.

„Tada nebuvo galima
verkti
ir nebuvo galima
juoktis.
Paklaus, ko verki, –
ir ką atsakysi?
Paklaus, ko juokies, –
ir ką atsakysi?
Geriausiai politiką
suvokė žemė:
ji tylėjo,
ir jos negalėjo

išvežti, nuteisti,
sušaudyti.
Ir mes mokėmės
gyventi iš jos –
gulėm ir gulėm
į smėlį,
kad jie nematytu
mūsų akių, mūsų ašarų,
kad negirdėtu
mūsų raudų
ir prakeiksmo <...>“ („Baltija“ 1989: 96).

Poetė eilėraštyje išreiškia absurdišką sovietmečio padėtį, beviltiškas žmonių jausenas. Apie tai, kas vyksta Lietuvoje, kaip elgiamasi su sistema nepaklūstančias, nepritariančias, nepritampančiais asmenimis, kūrėjais, nebuvo galima viešai kalbėti, skelbti, kažkam pasiskųsti. Teko tylėti, tai priimti ir su tuos susitaikyti, nesipriešinti norint išlikti saugiams, apsaugoti kitus. Ir dauguma žmonių, kūrėjų pasirinko tokį tylų, nors ir skausmingą egzistavimą.

Susitaikyti su esama padėtimi nebuvo lengva. Rašytojus lydėjo nuolatinis baimės jausmas, kontrolė. „Varpu“ almanache spausdinamas L. Peleckio pokalbis su rašytoju, vertėju, prozininku Viktoru Katiliumi („Didysis maištininkas Viktoras Katilius), žmogumi, kuris už Lietuvos partizanų spaudos skaitymą ir platinimą 1947 metais buvo nuteistas ir ištremtas į Jakutijos lagerį. Kūrėju, kuris neparašęs atgailaujančio pareiškimo ar įsiteikiamo kūrinio, nebuvo įsileistas į viešą literatūrinį gyvenimą iki pat Atgimimo metų:

„–... vis parizikuodamas visada rašiau, – prisipažįsta rašytojas. – Ir iš lagerio sugrįžęs, ir vėliau. Nelengva kūryba buvo... Net kai Kalanta nusizudė, atvyko saugumiečiai pas mane. Vis galvodavo, kad čia koks centras. Niekada nežinojai, kada vėl įpuls dešimt vyrų ir pradės ieškoti ko nepadėję...“ („Varpai“ 1991: 117)

Šiuose rašytojo žodžiuose svarbu tai, kad ir patyręs sovietines represijas jis nepasidavė, toliau rizikavo ir rašė. Patirti išgyvenimai V. Katiliaus nepalaužė, jis neišsižadėjo pradėto eiti kelio, įsitikinimų. Visa tai jį užgrūdino ir skatino toliau priešintis. Rašytojas išliko laisvas ir sąžiningas prieš save patį ir galiausiai sulaukė tokios dienos, kada galėjo prabilti. Atgimstant literatūriniam gyvenimui į literatūros lauką buvo įsileista ir jo kūryba (almanache spausdinama ne tik rašytojo interviu, bet ir grožinė kūryba). Tokia susiklosčiusi padėtis matyti ir kituos almanachuose, visame lietuvių literatūros lauke.

Kūrėjo sąžinė, kūryba buvo vienintelis jo ginklas, kuris leido kovoti, nepasiduoti sovietinei ideologijai, išlikti laisvam. Atgavus laisvę, išsikovojo nepriklausomybę tai taip pat išliko svarbu, aktualu ir dabar (geras to pavyzdys A. Navicko ir kitų autorių darbai), bus svarbu ateityje. Kūryba, menas yra vertingas tiek, kiek yra ištikimas savo prigimtiniais principams, vertybėms. Jis turi tarnauti gėrio tikslams, netapti jėgos, totalitarinių režimų įrankiu. Tačiau Lietuvoje susiklostė

kitokia situacija, privertusi meną, literatūrą tarnauti ne patiems geriausiems tikslams. Tokia situacija nors ir ilgai užsitęsė, bet galiausiai, pradedant 1988 metais, pamažu persivertė į kitą pusę. Pasikeitė literatūros lauko dalyviai, kitokią reikšmę įgavo jų sukauptas literatūrinis kapitalas, pati literatūra. Rašytojai atgavo laisvę rašyti apie tai, kas jiems ir visai tautai svarbu. Pasikeitė ir pati menininko, rašytojo samprata, jis jau nebuvo įrankis valdžios rankose, o galėjo vėl tarnauti menui, kurti vertybišką, moralią, neprisodrintą melo, išreškiančią patį save, savo vidų kūrybą. Todėl tuo metu į literatūros lauką „įsiveržė“ nemažai literatūros, kuri liudijo praeityje patirtus išgyvenimus, skausmingas patirtis, kalbėjo apie ano meto kūrėją. Tai labai jaučiama analizuojamuose almanachuose, straipsniuose, prisiminimuose, grožiniuose kūriniuose, kuriuose itin svarbi istorinė atmintis, laisvės tema. Kartu ši kūryba liudija, atskleidžia naujojo literatūrinio gyvenimo padėtį, tendencijas, pakitusią sąmonę.

3.3. Sunkus vadavimasis iš melo

Nepriklausomybės priešaušryje, paskelbus nepriklausomybę, pirmais metais po jos atgavimo pasikeitė, išlaisvėjo, atsirado naujų temų kultūrinuose leidiniuose, almanachuose. Ne išimtis buvo kultūriniai regioniniai almanachai „Baltija“, „Varpai“. Šie pokyčiai ypač išryškėjo „Baltijos“ almanache. Dar 1984 metais išleistame numeryje buvo jaučiama stipri sovietinės ideologijos įtaka, daug dėmesio buvo skiriama sovietinės sistemos ir galybės šlovinimui, garbinimui. Pirmojo „Baltijos“ almanacho numerio, 5 puslapyje dar puikuoja monumentalė V. Lenino paminklo Klaipėdoje nuotrauka, nemažai fotografijų, fiksuojančių naujas statybas mieste, gausu įvairių sovietinės valdžios atstovų pasisakymų, besididžiuojančių pasiekimais kultūros, literatūros ir kitose srityse. Tačiau tame pačiame leidinio numeryje, išskirtoje poezijos skiltyje, publikuojama jau kitokie, pirmųjų išsilaisvinimo ženklų paliesti tekstai. Pavyzdžiui, tai jaučiama poetų Jono Kantauto, Bronės Liniauskienės, Pauliaus Drevinio lyrikoje. Pastarojo poeto lyrika labiausiai krenta į akis. Joje tarsi laikomasi sovietinių reikalavimų, tačiau kartu juntama ir gilesnė lyrikos, žodžių prasmė, kuri galėjo būti vertinama kaip savotiškas protestas prieš valdžią, cenzūrą: Pavyzdžiui, P. Drevinio eilėraštis „Geležinkelio stoties bokštas“:

„(Jis prisimena keleiviui
Grakščios pilaitės kuorą.)
Kas veržtis begalybėn
Kiekvieną dieną nori,
Tegu viršūnę stebi
Iškilusių į dangų,
Kai traukiniai pro šalį
Tolyn per miestą žvanga,

Kai žmonės laimę vejas
Ir atgalios negrįžta...
Reikėjo inžinieriams
Energijos ir ryžto,
Reikėjo plienų, plytų
Ir akmenų vežimų.
Šiam statiniui pagerbti
Prastokas mano rimas“
(„Baltija“ 1984: 79).

Literatūrologė Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašeliionienė straipsnyje „Lyginamasis literatūros mokslas: cenzūruotas ir atviras tekstas“ aptaria strategijas, kurias taikant literatūroje buvo galima apeiti cenzūrą. Teigiama, kad tai galima buvo padaryti kelias būdais, pavyzdžiui: kuriant dviprasmiškus teksto ryšys su cituojamų privalomų autorių kūrinii fragmentais; kūrinijie deklaruojuant privalomas Rytų-Vakarų ideologiniš opozicijas; tekste taikant pabrėžtinai deklaratyvias frazes ir plakatinius sakinius taip skaitytojui sukuriant negatyvią reakciją, kurią formavo ir subtili, tik atidžiam skaitytojui prieinama, ironija (2006: 77). Pastarasis savotiškas cenzūros apėjimo būdas jaučiamas P. Drevinio eilėrašči „Geležinkelio stoties bokštas“.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad eilėrašči atitinka tarybinius reikalavimus. Tarsi demonstruojama sovietinė tikrovė, galybę išreiškiantys simboliai (geležinkelio statybos, bokštas, inžinierių darbas ir ryžtas, plienas, plytos), tačiau kartu jaučiama eilėrašči glūdinti gilesnė prasmė. Šie minimi simboliai tarsi iššaukia neigiamą reakciją, galima suvokti, kad čia slypi potekstė, nuspėjama prasmė papildanti ir praplečianti slypinčias reikšmes, prieštaraujanti pirminėms žodžių prasmėms. Eilėrašči kalbama apie kasdieninį veržimąsi tolyn, tarsi apie norą išsilaisvinti, išsiveržti. Minimi žvangantys, pro šalį lekiantys traukiniai, žmonės, besivejantys laimę ir nebegrįžtantys atgalios. Galima atrasti ir pajauti net tam tikrą subtilios ironijos atspalvį. Visus šiuos žodžius ir vykstančius veiksmus susiejus į vieną krūvą, kyla asociacijos, kad autorius kalba apie trėmimus į Sibirą („Ir atgalios negrįžta...“). Šią asociaciją sustiprina sakinio pabaigoje padėtas tritaškis, kuris nutyli, kartu ir praplečia prasmę. Be to, eilėrašči pabaigoje poetas sukritikuoja savo eiles („Šiam statiniui pagerbti / Prastokas mano rimas“). Tai taip pat primena užslėptą ironiją. Poetas sumenkinęs savo kūrybą, tarsi teisinasi prieš skaitytoją (cenzorių), jog jis galbūt nesugebėjęs tinkamai pagerbti šio didingo statinio, tarsi kratosi atsakomybės, jeigu būtų ne taip suprastas. O kartu ironiškai pasišiepia inžinierių „energijos ir ryžto“, vykdomas pompastiškas sovietines statybas.

Šiame P. Drevinio eilėrašči pasitelkiamas konkretus ideologinis kontekstas, kuris leidžia kūriniui, jo autoriui dalyvauti tuometiniame literatūros lauke, jo procesuose. Eilėrašči minimi konkretūs ideologiniai konteksto elementai prisideda prie kūrinio prasmės formavimo, tačiau tam svarbūs tampa ne tik šie elementai, bet ir rašytojas, to laiko skaitytojas, kolektyvinis mentalitetas. To meto kūryboje vyravo daugiaprasmiškumas, potekstė, kuriai, pasak literatūrologo Dano Lapkaus, buvo reikšmingas abipusis autoriaus ir adresato ryšys. „Devinto dešimtmečio Lietuvoje toks slapto pranešimo meninėje kūryboje besitikintis adresatas buvo, todėl potekstė tapo bene pagrindine svarbiausių minčių išraiškos priemone“ (Lapkus 2003: 12). Svarbios tapo metaforos, simboliai, užuominos, tekstui suteikusios daugiaprasmiškumo, o rašytoju galimybę kreiptis į adresatą. Šią padėtį atspindi P. Dirvinio ir kitų autorių poezija. Pasitelkus simbolinius traukinio,

kelionės, negrižimo motyvus kuriama potekstė, susijusi su trėmimais į Sibirą; išryškinus norą „veržtis begalybėn“ tarsi kalbama apie norą išsivaduoti iš nelaisvės. Taigi to meto kūryboje glūdėjusi, pasitelkta potekstė, daugiaprasmiškumas buvo tam tikras metodas, padedantis vaduotis iš sovietinio melo, apgaulės.

Tačiau jau greitai visai išsivaduojama iš ideologinės valdžios pančių. 1989 metų almanachas „Baltija“ tampa svarbus, ryškus artėjančios nepriklausomybės pranašas, liudininkas. 1989 metų almanacho numerio viršelyje puikuoja „Laisvės statula“, o pirmuosiuose leidinio puslapiuose spausdinamas Antano Stanevičiaus fotoreportažas „Laisvė ir jūra“ („Baltija“ 1989: 2–9). Straipsnyje aprašomas pirmasis Lietuvos buriuotojų žygis per Atlanto vandenyną į Ameriką trimis jachtomis – „Lietuva“ (Klaipėda), „Dailė“ (Vilnius) ir „Audra“ (Kaunas) – išsikėlusiomis dar juridiškai neįteisintas trispalves ir atvėrusiomis langą į platųjį pasaulį. Reportaže gyvai aprašomi patirti įspūdžiai, pateikiami V. Adamkaus kalbos fragmentai. Taigi šis straipsnis tampa tautos dvasinio atgimimo, apsisprendimo liudininku. Tų dienų realijos, įvykiai persikelia ir į grožinę kūrybą. Ne viename kūrinyje atsikartoja tų dienų, kontekstų įtakoti įvykiai, siužetai. Pavyzdžiui, rašytojas Kostas Kaukas sukuria publicistinį, eseistinį tekstą „Šiandien, rytoj ir visada“ apie Klaipėdoje atgimimo idėjų įkvėptą sąjūdį:

„... Aušrelei – penkeri. Kartu su tėvais ji ruošiasi į mitingą, marširuoja po kambarį, mojuoja trispalve vėliavėle ir nebe pirmą kartą klausia:

- Ar aš galėsiu šaukti: Lietuva!.. Lietuva!..
- Galėsi, galėsi“ („Baltija“ 1989: 38).

Ši tendencija kūryboje pavaizduoti svarbius Lietuvai įvykius, išgyvenimus tampa išties svarbi. Per kūrybą bandoma parodyti kas dedasi Lietuvoje, skatinamas tautiškas. Tokio tipo kūriniai tokiu metu turėjo būti visiems aktualūs ir vienyti tautą, skatinti siekti laisvės.

Galiausiai viešajame, kultūriname, literatūriniame gyvenime, atgavus nepriklausomybę, atsiranda poreikis apmąstyti sunkų ir ilgą kelią, kuriuo teko eiti į laisvę. Imama svarstyti, kaip šie nelaisvės metai paveikė mus, kaip tai atsiliepė mūsų tautai, literatūrai, kalbai. Tampa svarbus sovietinės santvarkos padarinių išryškinimas ir jų aptarimas. Stipriai susirūpinama kalba, jos padėtimi. Teigiama, kad atgyjanti tautinė savimonė neatsiejama nuo gimtosios kalbos, nes tauta gindama savo kalbą pati stiprėja. Tampa svarbu kalbėti apie mūsų kalbos padėtį, atsikratyti, išguiti iš jos sovietinį palikimą, išryškinti didžiausius skaudulius. Tam skiriama daug dėmesio, apie tai kalba filosofas Krescencijus Stoškus straipsnyje „Tautinė kalba nacių susiliejiimo politikoje“ („Varpai“ 1989: 79–85), kalbininkas Kazimieras Župerka straipsnyje „Sunkus vadavimasis iš melo“:

„Matome daug dabartinės savo kalbos ydų: ji negyva, nevaizdinga, šabloniška, tuščiažodė, užteršta, netaisyklinga, netiksli...<...> Taigi keletas mūsų kalbos negalavimo priežasčių:

1. „Stiprus centro“ viešpatavimas. <...> Primestas, diegiamas svetimas mąstymo būdas. O mąstymas atsispindi kalboje. <...>

3. Oficialus melas. <...> Kaip oficialus melas veikė kalbą? Didžiąją žalą jis darė žodžių semantikai, reikšmėms. Iškreiptas gyvenimas negalėjo neiškreipti žodžių prasmų, šalia tikrųjų sąvokų ėmė gyvuoti propagandinės, mistifikuotos, jos ėmė maišytis su pirmosiomis. <...>“ („Varpai“ 1990: 8)

Kalbininkas K. Župerka straipsnyje išryškina net aštuonias priežastis, dėl kurių mūsų kalba „negaluoja“, yra tapusi šabloniška, tuščiažodė, užteršta svetimžodžiais. Suvokiama, kad ne tik kalba, bet ir mąstymo būdas buvo paveiktas sovietinės propagandos. Tampa aišku, kad Lietuvos išsivadavimas atgavus nepriklausomybę tuo nesibaigia, reikia kur kas daugiau pastangų, laiko, žmonių sąmoningumo, kad laisvė būtų visiškai pasiekta. Todėl reikia stengtis keisti mąstymo būdą, bandyti taisyti, atgaivinti kalbą. Išėitį kalbininkas suranda kreipdamasis į lietuvių rašytojus, ragindamas juos išjudinti kalbos galias.

„Žinome, kad kalbą kuria ir jos gyvybę palaiko visa tauta, bet ypač ryškūs indėlis yra žodžio meistrų – rašytojų, liaudies pasakorių, raudotojų, talentingų publicistų, oratorių, šiaip jau savitesnių asmenybių. Tie žmonės labiausiai išjudina kūrybines, improvizacines kalbos galias“ („Varpai“ 1990: 12).

Išryškinamas svarbus rašytojų indėlis į lietuvių kalbą, nes būtent per jų kūrybą galima labiausiai „išjudinti“ kalbą, suteikti jai gyvybės visai išsivaduoti iš sovietinio melo. Tačiau tai turi suvokti ir pati tauta, tam pasiryžti.

Taigi kultūrai, literatūrai išsivaduoti, atgauti laisvę nebuvo lengva. Viskas vyko pamažu, laipsniškai. Tam reikėjo įdėti nemažai pastangų, noro ir užsispyrimo. Todėl svarbus vaidmuo atiteko rašytojams, kūrėjams, per kurių kūrybą laisvė pamažu galėjo būti visiškai atgauta. Kultūriniai almanachai taip pat šiam bendram tikslui tarnavo. Iš pradžių juose pamažu skleidėsi laisvės idėjos. Joms sustiprėjus ir įsibėgėjus, jie tapo lietuvių tautos žadintojais, skatintojais, vienytojais. Galiausiai išsikovojo nepriklausomybę kultūrai ir literatūrai atiteko sunkus uždavinys – siekti visiškos laisvės, išgryninti tikrąsias vertybes, atgaivinti istorinę atmintį, išgyvendinti sovietinį palikimą, nugulusį kalboje, žmonių mąstysenoje.

IŠVADOS

1. Atgimimo laikotarpio kultūriniai almanachai „Veidai“, „Atodangos“, „Proskyna“, „Sietynas“, „Regnum: kūryba ir kriterijai“, „Miestelėnai“, „Baltija“, „Varpai“ ir jų redaktoriai, bendradarbiai buvo aktyvūs literatūros lauko dalyviai, agentai, kurie turėjo galios, sukaupe simbolinio kapitalo ir galėjo kovoti, varžytis dėl savo pozicijos šiame lauke. Tai geriausiai atsiskleidė tokiuose kultūriniuose almanachuose, kaip „Sietynas“, „Veidai“, „Proskyna“. Almanachų publikacijose išryškėjo kritiški rašytojų vertinimai nukreipti į sovietinę sistemą, kūrybai taikytus ideologinius reikalavimus, cenzūrą, represijas. Tuo pačiu, leidiniai savo koncepcija, pobūdžiu išreiškė, kas yra tikra literatūra, o kas ne, įtvirtino tam tikrą rašytojo ir kūrybos sampratą.

2. Lietuvos Atgimimo laikotarpio kultūros kontekste, tuometiniame literatūros lauke išskirtinę bei reikšmingą vietą užėmė 1988–1991 metais leisti, savo kryptį turėję: V. Daunio, V. Daškevičiaus redaguojamas, vienijančią universalios kultūros misijos idėją formavęs, jaunujų rašytojų kultūros almanachas „Veidai“; V. Daunio plačius literatūrinius kontekstus, savo tradicijos refleksiją apėmęs kultūrinis almanachas „Regnum. Kūryba ir kriterijai“; trumpai ėjęs A. Valionio sudarytas, vien pasaulinės prozos ir poezijos vertimams skirtas almanachas „Atodangos“; K. Šidiškio, A. Gailius redaguojamas, savitą kryptį turėjęs, skaitytoją į pasaulinės kultūros, literatūros lauką vedęs kultūros almanachas jaunuomenei „Proskyna“; postmodernizmo ir miesto kultūros kryptis formavęs, E. Ališankos sudarytas kultūros almanachas „Miestelėnai“; V. Gasiliūno, L. Jakimavičiaus, D. Kuolio, V. V. Landsbergio, G. Mikelaičio, V. Papievio rengtas, nelegaliai pogrindyje leistas, skaitytojus budinęs, dvasinius bei kultūrinius tautos pamatus išlaisvinęs kultūros žurnalas / mėnraštis / almanachas „Sietynas“.

3. 1988–1989 metais iš regioninių almanachų literatūriniame, kultūriniame gyvenime ryškūs, savo krašto tradicijas puoselėjantys almanachai „Varpai“ ir „Baltija“ (leidiniai iki šių dienų). To meto L. Peleckis-Kaktavičius redaguojamas „Varpų“ almanachas siekė atskleisti Šiaulių kultūros fenomeną, supažindinti su savo krašto kultūra, literatūra, svarbiausiais kūrėjais, tęsė 1943–1944 metais leisto almanacho „Varpai“ tradicijas. Leidinyje daug dėmesio skiriama grožinei literatūrai, o ypač su Šiaulių kraštu susijusiems kūrėjams. Išskirtinis almanacho „Varpai“ bruožas, kad leidinys su skaitytojais mezgė atvirą dialogą, ypač įdomūs ir vertingi L. Peleckis-Kaktavičius parengti interviu, kuriuose jaučiami gyvi autentiški pokalbiai su ankstesniais leidinio kūrėjais, išėivijos atstovais (L. Peleckis „Lietuviškasis Hamsunas sugrįžta į Šiaulius“, „Mes dalydavomės viskuo“, „Didysis maištininkas Viktoras Katilius“). Šiek tiek kitoks buvo Klaipėdos kraštą atstovaujantis kultūrinis almanachas „Baltija“. Šiame leidinyje dėmesys skiriamas savo vietos kultūrai, tradicijai, tačiau čia mažiau grožinės kūrybos, daugiau vietos užima publicistika. Leidinyje analizuojamos pajūrio gyvenimo problemos, pateikiama nemažai fotografų, dailininkų darbų.

Nemažai skelbiama marinistinės poezijos, tačiau lyginant su „Varpų“ almanachu, leidinys silpnėnis.

4. Kultūrinių almanachų manifestų analizė atskleidė, kad manifestuose išsikelti tikslai dažniausiai buvo sėkmingai įgyvendinami. Almanachas „Regnum. Kūryba ir kriterijai“ saugojo ir puoselėjo intelektualaus, filosofiško leidinio poziciją, savo puslapiuose spausdindamas meno, kūrybos esmę, vertybiškumą nagrinėjančius intelektualius, filosofiskus straipsnius. Vertimų almanachas „Atodangos“ pristatė lietuvių skaitytojams žymiausius užsienio autorių kūrinius, kaip ir teigė manifeste, daug dėmesio skyrė apsakoms, novelėms, eseistikai, poezijai, meninio vertimo aktualijų svarstymams. Nepriklausomos Lietuvos kultūrinėms slinktimis reikšmingas išliko, postmodernizmo kryptį skleidęs almanachas „Miestelėnai“. Kultūros almanachas „Proskyna“ taip pat įgyvendino manifeste išsikeltus tikslus, todėl savo skaitytojus supažindino su lietuvių autorių, užsienio rašytojų, poetų, filosofų, istorikų, kultūros tyrinėtojų darbais, taip skaitytojams padėdamas savo tautos kultūrą, literatūrą suvokti platesniame kontekste. Su deklaruotais siekiais ir tikslais, nors kartais ir abejodamas savo jėgomis, puikiai susitvarkė pagrindyje leistas „Sietynas“. Jis vienijo, jungė, skleidė kultūrinės tautos galias; vertimais, autentiškais liudijimais, lietuvių autorių kūryba lopė ir užpildė kultūros, literatūros spragas, budino sąmoningumą. Šiek tiek kitokia padėtis buvo su kultūriniu almanachu „Veidai“. Laisvai savo idėjų ir nuostatų pirmajame numeryje negalėję išsakyti leidinio rengėjai tai padarė 1987 metais išleistame numeryje, kur akcentavo, kad kūrybiškumas ir vertybiškumas yra pagrindiniai kriterijai. Šių nuostatų laikėsi ugdydami laisvą, kritišką, kūrybišką skaitytojų mąstymą.

5. „Sietyne“, „Veiduose“, „Proskynoje“ vis dažniau išryškėdavo rašytojų svarstymai kritikuojantys sovietinę sistemą, kūrybai taikytus ideologinius reikalavimus, cenzūrą. Tokie kūrėjų pasisakymai liudijo literatūros lauke vykstančius pokyčius, besikeičiančią padėtį, siejosi su cenzūros laisvėjimu. Almanachuose taip pat buvo stengtasi susigrąžinti kultūros tradicijas, istorinę atmintį. Tam įtakos turėjo perspausdinami filosofiniai, literatūrologiniai, istoriniai, tarpukario laikotarpio straipsniai, kūriniai. Svarbią vietą almanachuose užėmė autentiškas mąstymas – subrandintas kentėjimo tyloje, susijęs su išgyvenimais patirtais tremtyje, lageriuose, katangoje, partizanų rezistencinėse kovose. Kultūriniai almanachai net turėjo atskiras skiltis, rubrikas („Vėluojanti tiesa“ „Kančios archyvas“, „Memuarai“), kuriose buvo publikuojami šie skaudžius išgyvenimus liudijantys prisiminimai („Tragiškoji karta: Mamertas Indrilūnas ir Bronius Krivickas“, Dalios Grinkevičiūtės, T. Buchienės straipsnis „Atsiminimų nuotrupos“, „1944 m. Kūčios Dzūkijoje“) Be to, šis trauminės patirties įamžinimas dažnai persipindavo su kūrybiniais rašytojų ieškojimais, subtiliai ir jausmingai atsiskleisdavo lyrikoje.

6. Rašant šį darbą buvo išsikelta hipotezė, kad kultūriniuose, literatūriniuose almanachuose rašytojų mintys dar nebuvo visiškai laisvos, priklausė nuo ideologinių reikalavimų,

temų, retorikos. Ši hipotezė dalinai pasitvirtino. Dar iki 1988 metų leistuose almanachuose („Veidai“, „Baltija“) būta baimės laisvai reikšti mintis, rašyti. 1985 metų „Veidų“, „Baltijos“ almanache dar stipriai jautėsi sovietinė retorika, leidiniuose spausdinami valdžios atstovų pasisakymai, jaučiama ideologinė įtaka. Tačiau pamažu, atvirai nedemonstruojant jaučiamas minties, žodžio laisvėjimas. Vėlesniu laiku išleistuose almanachuose to pamažu nelieka, čia palaiapsniui vis atviriau ir drąsiau reiškiamos mintys, svarstoma, kuriama grožinė kūryba, kurioje net nemaskuojamas, neslepiamas nepasitenkinimas, pasipiktinimas, keliama laisvos Lietuvos vizija, pasirodo tremtinių, rezistentų, išeivijos tekstai, kūryba („Veidai“, „Proskyna“, „Baltija“, „Varpai“). Išimtis – „Sietynas“, nes šis leidinys nelegaliai, be oficialaus valdžios sutikimo buvo leidžiamas pogrindyje. Todėl leidėjų nesaistė jokia cenzūra, ideologiniai reikalavimai.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Šaltiniai

1. *Atodangos*. Vilnius: Periodika, 1988.
2. *Baltija*. Vilnius: Mintis, 1984.
3. *Baltija*. Vilnius: Mintis, 1989.
4. *Baltija*. Vilnius: Mintis, 1994.
5. Ignotas P. 1986: Su laiko dvasia, *Veidai* 85, Vilnius: Vaga.
6. *Miestelėnai*. Vilnius: Taura, 1991.
7. *Proskyna*. Vilnius: Vyturys, 1989, 1.
8. *Proskyna*. Vilnius: Vyturys, 1989, 2.
9. *Proskyna*. Vilnius: Vyturys, 1989, 3.
10. *Proskyna*, Vilnius: Vyturys, 1990, 4.
11. *Proskyna*. Vilnius: Lietuvos aidas, 1991, 1.
12. *Proskyna*. Vilnius: Lietuvos aidas, 1991, 2.
13. *Proskyna*. Vilnius: Lietuvos aidas, 1991, 5.
14. *Proskyna*. Vilnius: Amžius, 1992, 1.
15. *Regnum. Kūryba ir kriterijai*. Vilnius: Anno domini mcmxci, 1991.
16. *Sietynas*. Vilnius: 1988, 1.
17. *Sietynas*. Vilnius: 1989, 1
18. *Sietynas*. Vilnius: 1989, 2.
19. *Sietynas*. Vilnius: 1989, 4.
20. *Sietynas*. Vilnius: 1990, 7.
21. *Varpai*. Petriodika, 1989.
22. *Varpai*. Petriodika, 1990.
23. *Varpai*. Petriodika, 1991.
24. *Veidai*. Vilnius: Vaga, 1986.
25. *Veidai*. Vilnius: Vaga, 1987.
26. *Veidai*. Vilnius: Vaga, 1989.

Literatūra

1. Baliutytė E. 2002: *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
2. Barberis P. 1998: Sociokritika. *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*. Vilnius: Baltos lankos, 131–164.

3. Bourdieu P. 1993: *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. Cambridge: Polity Press.
4. Bourdieu P. 2011: Kultūrinės produkcijos laukas, arba atvirksčias ekonomikos pasaulis. XX
5. Bourdieu P., Wacquant L. 2003: *Ivadas į refleksyviąją sociologiją*. Vilnius: Baltos lankos.
6. Cuddon, J. A. 1999. *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. London: Penguin Books.
7. Gabrėnas G. 1992: Apie „Proskyną“, *Regnum kūryba ir kriterijai*. Vilnius: Spauda.
8. Geda S. 1989: Veidai ir vaizdai. *Ežys ir Grigo Ratai: Žodžiai apie kitus*. Vilnius: Vaga. Prieiga per internetą: <http://www.tekstai.lt/component/content/article/197-geda-sigitas/1098-veidai-ir-vaizdai> (žiūrėta 2015–04–22).
9. Hawthorn L. 1998: *Moderniosios literatūros teorijos žinynas*. Vilnius: Tyto alba. ir tautosakos institutas, 2001.
10. Jakonytė L. 2003: Literatūrinio gyvenimo metmenys, *Naujausioji lietuvių literatūra*. Vilnius: Alma littera, 392–427.
11. Jakonytė L. 2005 (a): Rašytojo laikysena visuomenėje: žvilgsnis į pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį. *Metai* 5/6, 102–114. Prieiga per internetą: <http://www.tekstai.lt/index.php/zurnalas-metai/114-2005-m-nr-5-6-gegu-birelis/174-loretajakonyt-raytojo-laikysena-visuomenje-vilgsnis-pirmj-nepriklausomybs-deimtm-et-1> (žiūrėta 2015–02–14).
12. Jakonytė L. 2005 (b): Pierre'o Bourdieu literatūros sociologija. *Literatūra* 47, 57–72. Prieiga per internetą: http://www.literatura.flf.vu.lt/wp-content/uploads/2011/11/Lit_47_1_57-72.pdf (žiūrėta 2015–04–25).
13. Jastramskienė L. 2012: Kai varpų dūžiai sutampa su širdies plakimu, *Nemunas*. Prieiga per internetą: <http://www.radikalai.lt/knygos/705-varpams-70-nuo-agnietes-ropinukes-ir-greimo-keiksmu-patamsyje-iki-lietuvos-kulturos-fenomeno> (žiūrėta 2015–04–26).
14. Kartos ir tarpkartės, *Metai* 12, 1995, 88–100.
15. Kmita R. 2009: Ištrūkimas iš fabriko. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
16. *Knygotyra: enciklopedinis žodynas*. Vilnius: Alma litera, 1997, 17.
17. Kubilius V. 1997: *Literatūra istorijos lūžyje*. Vilnius: Diemedis.
18. Kuodytė V. 2009: Lietuvos kultūrinė periodika: situacija ir specifika. Vilnius, Vilniaus universitetas. Prieiga per internetą: http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2009~D_20120125_174251-56588/DS.005.1.01.ETD (žiūrėta 2015–04–17).
19. Kvietkauskas M. 2003: Jaunesniųjų rašytojų pasaulėžiūros orientyrai, *Naujausioji lietuvių literatūra*. Vilnius: Alma littera, 157–180.

20. Lapkus D. 2003: *Poteksčių ribos. Uždraustos tapatybės devinto dešimtmečio lietuvių prozoje*. Chicago: A. Mackaus knygu leidimo fondas.
21. LLE: *Lietuvių literatūros enciklopedija*, vyr. red. V. Kubilius. Vilnius: Lietuvių literatūros
22. Maingueneau D. 1998: *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*. Vilnius: Baltos lankos.
23. Martinaitis M. 2003: Dešimtmečių sąvartoje, *Naujausioji lietuvių literatūra*. Vilnius: Alma littera, 9–30.
24. Navickas A. 2014: *Laisvų žmonių bendruomenė?* Vilnius: VšĮ Bernardinai.lt.
25. *Nemuno vaga*, 1985, Nr. 1, p. 9.
26. Peleckis-Kaktavičius L. 2006: *Apie „Jaunystės prie traukinio“ autoriu..* Prieiga per internetą: <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/339-leonas-peleckis-kaktaviius-apie-jaunysts-prie-traukinio-autori?catid=121%3A2006-nr-11-lapkritis> (žiūrėta 2015–04–20).
27. Ramonaitė A., Kavaliauskaitė J., Jankauskas A., Dementavičius J. 2011: Nepažinta Sąjūdžio pasąmonė: savaimi visuomenė Sąjūdžio gimimo istorijoje, Sąjūdžio ištakų beiėškant. Baltos lankos, p. 271–317.
28. Sprindytė J. 2006: *Prozos būsenos 1988–2005*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
29. Urbonas V. 2012: Lietuvių periodinė spauda: raidos istorija ir dabartis. *Gimtasais kraštai*, 42–61. Prieiga per internetą: <http://www.ziemgala.lt/lt/metrastis-gimtasai-krastas/gimtasai-krastas-2012/lietuviu-periodine-spauda-raidos-istorija-ir-dabartis> (žiūrėta 2015–05–02).
30. Vaičiulėnaitė-Kašelionienė N. 2006: Lyginamasis literatūros mokslas: cenzūruotas ir atviras tekstas *Colloquia* 17, 69–80. Prieiga per internetą: http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2006~ISSN_1822-3737.N_17.PG_69-80/DS.002.0.01.ARTIC (žiūrėta 2015–04–19).
31. Vasiliauskaitė V. 2006: . *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida (1972–1989)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
32. Žeimytė I. 2014: Almanachas „Baltija“ – įvairus kaip jūra. *Vakarų ekspresas*. Prieiga per internetą: <http://www.ve.lt/naujienos/kultura/kulturos-naujienos/almanachas-baltija---ivairus-kaip-jura-1253795/> (žiūrėta 2015–04–15).
33. Žurnalistikos enciklopedija, Vilnius: Pradai, 1997. Prieiga per internetą: <http://www.kf.vu.lt/dokumentai/publikacijos/Zurnalistikos-enciklopedija.pdf> (žiūrėta 2015–02–19).